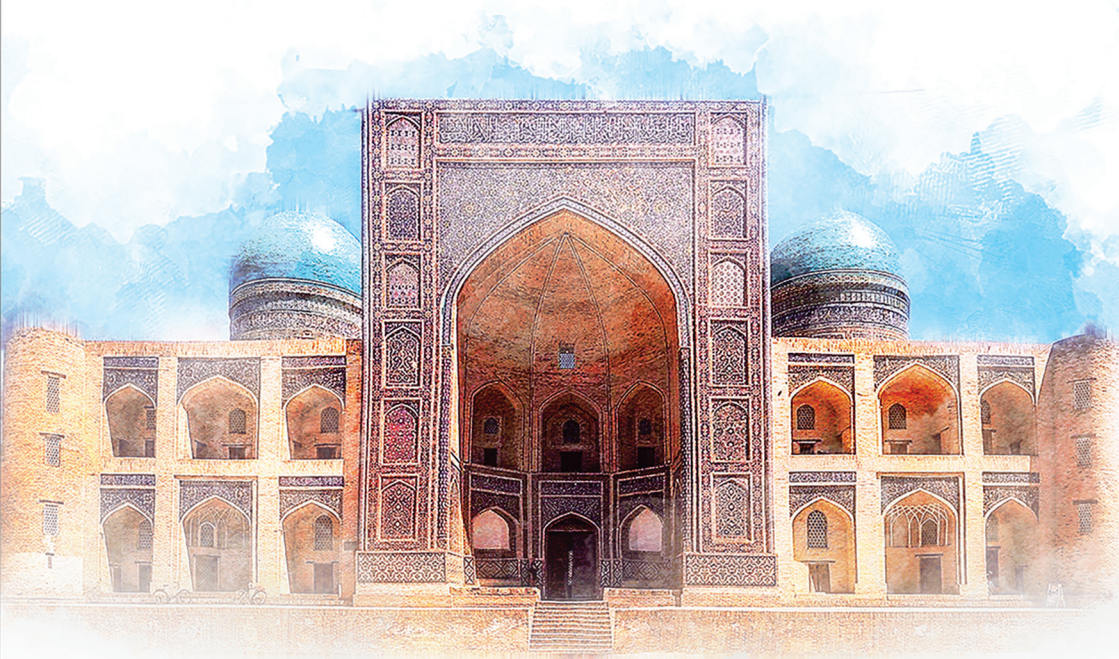

ANKARA
YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI
14. VE 15. YÜZYIL
İSLAM DÜŞÜNCESİNDE
FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF
SEMPOZYUMU

BİLDİRİ ÖZETLERİ

13-17 TEMMUZ 2020

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ ULUSLARARASI 14. VE 15. YÜZYIL İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF SEMPOZYUMU

(13-17 Temmuz 2020)

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Murat DEMİRKOL

Prof. Dr. Nuri ADIGÜZEL

Doç. Dr. Bülent AKOT

Doç. Dr. Mehmet Ata AZ

Doç. Dr. Muhammet Enes KALA

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİR

Bu Sempozyum, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Biriminin 4862 kodlu “Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe-Kelam-Tasavvuf Etkileşimi Sempozyumu” Projesi kapsamında 13-17 Temmuz 2020 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir.

Ankara

Temmuz 2020

METAFİZİK - 1

İbn Sînâcî Bilimsel Tümelin *Şerhu'l-İşârât* Geleneğindeki Yan-sımaları

Hasan AKKANAT¹

İbn Sînâ *el-Burhân*'da metafiziksel tümeli 'tasavvurunda pek çok şeyin iştirakine engel olmayan anlam' olarak tarif eder, ancak anlama iştirak eden 'pek çok şey'in insan gibi bilfiil bulunması, Anka Kuşu gibi bilkuve bulunması ve Güneş gibi yalnızca bir tane bulunmasına göre tümeli üçe ayırır. Üçüncüsü, tasavvurunda pek çok şeyin iştirakine açık iken harici bir sebeple bilfiil yalnızca bir tek tekili olabilen tümel olup, mahiyeti dışında da anlam ilavesi yapılabilen tümeldir. O, bilimlerde kullanmayı düşündüğü tümelin dış dünyada bilfiil bulunan ve 'insanlık' gibi salt tarzdaki birinci grup tümel değil, 'ortaklığa ve anlam ilavesine engel olmama itibarı'nın kendisine iliştigi üçüncü tarz tümel olduğunu belirtir. Uyarıda bulunduğu asıl husus, bütün bilimlerde ve öncüllerin öznelerinde kullanacağı tümelin bu itibardaki bir tümel olduğudur. Daha sonra yazdığı *el-İşârât*'ta tümelere dair bir bahis açmasına karşın ilgili uyarıya hiç değinmemiştir.

Gazâlî *Tehâfut*'te İbn Sînâ'nın "Tanrı'nın tikelleri tümel tarzda bilmesi" teorisini incelerken ilgili teoriyi 'anlam ilavesi yapılabilen tümel' değil, 'salt tümel' üzerinden eleştirmiş, Gazâlî sonrası *Tehâfut* geleneği düşünürlerinin çoğu da ilave bir araştırmaya gerek duymaksızın İbn Sînâ'ya aynı eleştirileri yöneltmişlerdir. Fahrüddîn er-Râzî ile başlayan ve büyük oranda tahkik düşüncesine mensup düşünürlerce oluşturulan *Şerhu'l-İşârât* geleneğinde ise tümeler teorisi daha dakik ele alınmış, şerhlerin mantık bölümünde metafiziksel tümeler İbn Sînâ'nın belirlediği gibi üç tarzda değerlendirilmiş, anlam ilavesi yapılabilen bilimsel tümel tahkik edilerek detaylandırılmış ve *el-İlâhiyyât* içerisinde-

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, hasan.akkanat@hvb.edu.tr

deki tanrısal bilgi meselesi mantıktaki açıklamalara paralel olarak İbn Sînâ'nın uyarıları çerçevesinde incelenmiştir. Şarihlerden Kutbuddîn er-Râzî *Risâle fî Tahkiki'l-Kulliyât*'ta salt tümel olan tabîî tümel hakkında hem Urmevî'ye hem de İbn Sînâ'ya itirazlar yöneltmesine karşın, *el-Muhâkemât*'ın mantık bölümünde tümelleri İbn Sînâ'nın belirlediği şekilde açıklamış, tanrısal bilgi meselesinde de İbn Sînâ'ya herhangi bir itiraz yöneltmemiş, aksine onu tasdikleyici açıklamalarda bulunmuştur. Kutbuddîn er-Râzî'nin *el-Muhakemât*'taki tanrısal bilgi hakkındaki beyanlarından yola çıkan Kemalpaşazâde, mantıktaki açıklamaları görmezden gelerek, Kutbuddîn er-Râzî'ye tanrısal bilgi çerçevesinde Gazâlîci eleştiriler yöneltmiştir.

Bildiride İbn Sînâ'nın *el-Burhân*'da tasnif ettiği tümel çeşitlerini ve tanrısal bilgi meselesinde de kullandığı bilimsel tümelin mahiyetini, *Tehâfut* geleneğinde yöneltilen eleştirilerin hangi tümel çeşidi üzerinden gerçekleştiğini belirledikten sonra aynı meselenin *Şerhu'l-İşârât* geleneğinde nasıl ele alındığını, Kutbuddîn er-Râzî'nin tümellere dair hangi eleştirileri yönelttiğini ve tanrısal bilgi meselesine hangi zaviyeden baktığını ortaya koymaya çalışacağım.

Anahtar Kelimeler: Tümeller Doktrini, Bilimsel Tümel, Tehafut Geleneği, Şerhu'l-İşârât geleneği, Kutbuddîn er-Râzî.

Mübârekşah el-Buhârî'nin *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*'ında Zihni Varlık ve Tümeller Meselesi

Ömer Ali YILDIRIM²

Tümeller probleminin izleri felsefi bir sorun olarak Eski Yunan filozoflarının çalışmaları kadar gider. Özellikle Platon ve Aristoteles'in isimleri bu konuda öne çıkmaktadır. Platon'un idealar teorisi bu konu ile ilgili iken Aristoteles'in hilomorfizmi de bir yönden bu konu ile ilişkilidir. Tümeller sorununda temel problemler; tümellerin bilfiil varolanlardan bağımsız bir varlıkları var mıdır? Tümellerin varlığını tekil varlıkların varlığına mı bağılıdır? Tümellerin yeri neresidir? şeklindeki sorular etrafında şekillenmektedir. İslam felsefesi içerisinde bu

² Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

soruların cevapları farklı eser ve konular bağlamında takip edilebilir? Bu bildiri de Kâtibi'nin *Hikmetü'l-'ayn* eserine *Şerhu Hikmeti'l-'ayn* adlı bir yorum yazmış olan Mirek Mübârekşah el-Buhârî'nin (ö: 1382'den sonra) bu eserdeki konu ile ilgili görüşleri ele alınmaya çalışılacaktır. Bu noktada, meselenin İslam felsefesinde zihni varlık olarak isimlendirilen konu ile olan ilişkisi üzerinde bir inceleme amaçlanmaktadır.

13. ve 14. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Tabîî Tümelin Ontolojik Statüsü

Ziya ERDİNÇ³

İslâm düşüncesinde tümeler sorunu genellikle İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) konuyla ilgili açıklamalarının yeniden yorumlanması ve eleştirisi etrafında cereyan etmiştir. Tabîî (doğal), mantıkî ve akli olmak üzere tümeleri üç kısma ayıran İbn Sînâ, nesnelerde ortak bir anlamın varlığını ve tabîî tümelin dışta bulunduğunu kabul etmiştir. Tabîî tümelin dışta nasıl tahakkuk ettiğini mahiyetin "lâ bi-şarti şey (mutlak mahiyet)", "bi-şarti şey (mahlût mahiyet)" ve "bi-şarti lâ-şey (mücerred mahiyet)" şeklindeki üç farklı itibarından hareketle açıklayan İbn Sînâ'nın ifadeleri mutlak mahiyet ile tabîî tümelin özdeş unsurlar olduğu şeklinde anlaşılabileceği gibi onların birbirinden farklı olduğu yönündeki bir yoruma da açıktır. Bu bağlamda İbn Sînâ'nın ifadeleri, müteahhir dönem İslâm düşüncesinde tabîî tümel ve mutlak mahiyet ilişkisine dair iki farklı yorumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hünecî (ö. 646/1248), Ebherî (ö. 663/1265), Tûsî (ö. 672/1274), Kâtibi (ö. 675/1277), Urmevî (ö. 682/1283) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi 13. Yüzyılda kelâm, felsefe ve mantık ilminin önde gelen İslâm bilginleri tarafından temsil edilen birinci görüşe göre, fert dışta bulunduğundan onun bir parçası olan tabîî tümel de dışta bulunmalıdır. Bu görüş sahipleri tabîî tümel ile mutlak mahiyetin birbirlerine özdeş olduğunu savundukları gibi bu yorumun İbn Sînâ tarafından da kabul edildiğini iddia etmişlerdir.

Şemşüddin Semerkandî (ö. 702/1303), Şemsüddîn İsfehânî (ö. 749/1349), Kutbüddin Râzî (ö. 766/1365), Teftâzânî (ö. 792/1390)

³ Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

ve Cürcânî (ö. 816/1413) gibi 14. Yüzyılın en etkili İslâm düşünürleri tarafından temsil edilen ikinci yaklaşıma göre ise tabii tümel ile mutlak mahiyet birbirlerinden farklıdır. Bu düşünörlere göre, önceki bilginler tarafından benimsenen “tabii tümelle mutlak mahiyeti özdeş olduğu” görüşü yüklem (haml) teorisi açısından sorunlu bir yaklaşımdır. Zira bir şeyin mutlak mahiyeti ona yüklem yapılmakla birlikte onun parçası olduğu iddia edilen tabii tümelin kendisine doğrudan yüklem yapılması mümkün değildir. Diğer taraftan tümel olduğu iddia edilen bir şeyin dışta bulunduğunu iddia etmek bir çelişkidir. Zira dışta bulunmak, bir şeyin hususileşmesi ve cüz’i olması anlamına gelmektedir. Bu ikinci gruptaki düşünörlere göre, cins ve fasıl gibi mantıkî tümelerin kendisine iliştiğı tabii tümeler akılda bulunurken, dışta ise sadece fertlerin varlığından bahsedilebilir. Akıl bu fertlerden farklı itibarlarla farklı anlamlar soyutlayabilir. Bu anlamlar üzerinde yaptığı ikinci bir akıl yürütmeye de fertlere olan nispetlerine bağılı olarak onlar hakkında cins ve fasıl gibi nitelemelerde bulunabilir.

Bu tebliğde İbn Sînâ’nın tabii tümel ve mutlak mahiyet kavramları arasında kurduğı ilişkiye dair 13.yüzyıl ve 14. İslâm düşüncesinde ortaya çıkan iki farklı yaklaşım ve bunların dayanağını oluşturan deliller ele alınacaktır. 13. ve 14. yüzyıllarda yaşamış belli başlı kelâmcı ve İslâm filozoflarının konuyla ilgili görüşleri esas alınarak bu tebliğ hazırlanmakla birlikte zaman zaman bu dönemlerde yaşamış İbn Kemmüne (ö. 683/1284), Şemsüddin Şehrezûrî (ö. 1288) ve Kutbüddin Şirâzî (1311) gibi İsrâkî filozofların görüşlerine de atıfta bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, Mutlak mahiyet, Tabii tümel, Ontoloji, Müteahhir Dönem Kelâm ve Felsefe.

Ali Kuşçu: Zorunlu Varlığın Zorunluluğı Üzerine Bir Tartışma

Engin ERDEM⁴

Ali Kuşçu’nun Nasîruddin et-Tüsî’nin *Tecrid-i İtikâd’ı* üzerine yazdığı şerh 15. Yüzyıl İslâm düşüncesinde metafizik tartışmalara pek çok bakımdan yeni bir soluk getirmiştir. *Şerh-i Cedid* olarak anılan bu me-

⁴ Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı

tinde ele alınan en önemli konulardan biri de Zorunlu Varlık'ın zorunluluğunun nasıl anlaşılması gerektiği problemidir. Tanrı'nın Zorunlu Varlık olduğu konusunda İbn Sinâ gibi ilahiyatçı filozoflarla Fahreddin Razi gibi geç dönem kelimciler arasında temelde bir fikir birliği olmasına rağmen zorunluluğun ne anlama geldiği hususunda esaslı bir görüş ayrılığı söz konusudur. İbn Sinâ açısından Zorunlu Varlık ile mümkün varlıklar arasındaki temel ayırım noktası birincide varlık ile mahiyetin özdeş olması, ikincilerde mahiyet ile varlığın ayrı olmasıdır. Buna karşılık, Fahreddin Razi'ye göre, hem Zorunlu'da hem de mümkün varlıklarda varlık-mahiyet ayırımı söz konusudur; mümkün'ün mahiyeti varlığı gerektirmez, ancak, Zorunlu'nun mahiyeti, varlığı iktiza eder. Ali Kuşçu açısından, zatın varlığa ve yokluğa kıyasla durumuna bakılarak yapılan “zorunlu”, “mümkün” ve “mümteni” tarzındaki akli bölümlleme zatı ile varlığı ayrı olan varlıklar için geçerlidir. Varlığı/İnniyeti ve mahiyeti özdeş olan Zorunlu Varlık bu bölümllemenin dışındadır. Zorunlu Varlık'ın “zatı varlığı gerektirir” biçiminde tanımlanması çelişkilidir. Zira böyle bir tanım, bir zatı ve zattan ayrı bir varlığı öngördüğü için Zorunlu Varlık'ın varlığını değil, yokluğunu gerektirir. Ali Kuşçu'ya göre, zorunluluğun (vücûb), zatın sıfatı ve varlığın sıfatı olmak üzere iki anlamı bulunur. Birinci anlamda zorunluluk, zatın varlığa kıyasla bir sıfatıdır; burada, zatın varlığı gerektirmesi, iktiza etmesi anlamında bir zorunluluk söz konusudur. İkinci anlamda zorunluluk, varlığın zorunluluğunu başkasından almaması, başkasından müstağni olmasıdır. Tanrı'nın zorunluluğunun, varlığın sıfatı olarak anlaşılması gerekir. Bu bildiri, Ali Kuşçu'nun Zorunlu Varlık'ın zorunluluğunun doğası hakkındaki görüşlerini Devvânî ve Gelenbevi'nin yorumlarını göz önünde bulundurarak analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali Kuşçu, Mahiyet, Varlık, Zorunluluk, Zorunlu Varlık.

METAFİZİK - 2

Hocazade'nin Tehafüt Gelenegine Sebeplik ve Mucize Üzerinden Felsefi Katkısı

Nuri ADIGÜZEL¹

Muslihuiddin Hocazade (ö. 1488), Gazzali'nin Tehafütü'l-Felasife'si ve İbn Sina'nın ilgili felsefe metinlerini esas alarak ve yer yer ilerleyen süreçte Cürcânî gibi kelimcilerin görüşlerine başvurarak Tehafüt gelenegine yeni bir Tehâfütü'l-Felâsife eseri kazandırmıştır. Bu eser, İbn-Rüşd'ün Tehafütü't-Tehafüt'ünden farklı olarak Gazzali'nin sadece Tehafütü'l-Felasife'sini dikkate almış, diğer kitaplarına müracaat etmemiş olsa da meselelere kelimcilerin tutumunu inadına savunmak amacıyla değil de filozofların iddialarını anlayıp meselelere onların bakış açısıyla da yaklaşması sebebiyle bir özgünlük arz etmektedir. Hocazade'nin sebeplik meselesindeki yaklaşımı Gazzali'nin yaklaşımından bazı farklar taşır. Hocazade, sebeplik konusunda Gazzali sonrası geliştirilen yeni kavramsal çerçeveye dayanarak Gazzali'nin sebeplik ve mucize ile ilgili bazı eleştirilerine itiraz eder. Gazzali, filozofların mucizeyi inkâr ettiğini söylerken, Hocazade, İbn Sina'nın pasajlarından delil getirerek bu iddianın doğru olmadığını ileri sürer. Ayrıca İbn Sinacinefis teorisine dayanarak Gazzali ile birlikte yaygınlaşan filozofların mucizeyi inkâr ettikleri yönündeki iddiayı reddeder. Cürcanî'ye uyararak illet ve sebep kavramları arasında anlam farkı olduğunu savunur. Gazzali'den farklı olarak o, illetin eserini meydana getirmede etkili olduğunu savunurken, sebebin bu açıdan yetersiz olduğunu düşünür. Bu ayrım Hocazade'ye sebepliğin fiziksel sahadaki farklı seviyelerini göstermek için kavramsal bir altyapı sağlar. Aynı zamanda Hocazade, sebeplik tartışmasında 13. asırdan itibaren yaygınlaşan tam illet-nakıs illet ayırımına yer verir. Hocazade, Gazzali'nin sebep ile so-

¹ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

nuç arasında ontolojik bir Zorunluluk ilişkisinin bulunmadığı tezine genel olarak katılsa bile bu, sebep ile sonuç arasındaki ilişkiyi bütünüyle reddetmekten ziyade, arada zorunlu bir bağ bulunduğu iddiasına yönelik bir itirazdır. Öte yandan Hocaade, sebep ile sonuç arasındaki epistemolojik ilişkinin zorunluluğunu Tehafüt sınırları içinde Gazzali'den daha açık seçik ortaya koyar. Hocaade'nin İbn Sinacisebeplik teorisine yönelik en açık eleştirisi mucib bizzat Tanrı anlayışında ortaya çıkar. Mucib bizzat anlayışı yerine o, Tanrı'nın irade ve kudretini esas alan ve fiilde bulunmamasını mümkün gören kadir-i muhtar anlayışını benimser. Fakat sebepliğin fizik boyutu söz konusu olduğunda, filozoflar ile kelimciler arasında daha uzlaştırıcı bir yol izler. Bu çerçevede o, bir yandan fiziksel sebeplik süreçlerinde İbn Sinacı anlamda istidatların varlığını kabul ederken öbür yandan tabiatların belli istidatlarla sınırlandırılmayacağını iddia eder. Böylece fiziksel süreçlerdeki sebep-sonuç ilişkisini Tanrı'nın âleme irade ve kudretiyle müdahalesini zaafa uğratmadan onaylamış olur.

Bu bildiride Gazzali'nin filozoflara bu konularda nasıl bir eleştiri yönelttiğini, filozofların görüşlerini olduğu gibi aktarma ve yöntemine uygun eleştirme konusunda isabet sağlayıp sağlamadığını, Hocaade'nin meseleleri anlama, aktarma, eleştiri ve katkı sunma konusunda başarı sağlayıp sağlamadığını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tehafüt, Hocaade, Gazzali, Sebeplik, Mucize

Hocazâde (ö. 893/1488) ve Sinan Paşa'nın (ö. 891/1486) Tam İlet Tartışmasına Katkıları: *Kelimeteyn fi bahsi'l-'ileti ve'l-ma'lûl*

M. Fatih KILIÇ²

Mustafa BORBUĞA³

Tam illet kavramsallaştırması, İbn Sînâ'dan (ö. 428/1037) Râzî'ye (ö. 606/1210) ve Ebherî'ye (ö. 663/1265) uzanan bir yelpazede ortaya çıkmış ve Ebherî'den sonraki neredeyse bütün felsefe-kelâm metinlerinde vazgeçilmez bir yer edinmiştir. XIII. asırdan itibaren yazılmış metinlerde bazı dönüşümlere uğramış ve filozof-kelâmcılar

² Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

³ Arş. Gör., Ankara İslami İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

arasında tam illetin tanımlamaları hakkında farklı açıklamalar ve tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar, Kâtibi'nin (ö. 675/1277) *Hikmetü'l-'ayn*'ı, Tüsi'nin (ö. 672/1273) *Tecrid*'i, İcî'nin (ö. 756/1355) *Mevâkıf*'ı ve Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Makâsıd*'ına yapılan şerh ve hâşiyeler üzerinden takip edilebilir. Tam illetin tanımlarına ilişkin tartışmalar, Osmanlı düşüncesinde de önemli bir yer işgal etmiş ve bu konuda müstakil risâleler kaleme alınmıştır. Bunlara XVI. asırda Kemâlpâşazâde'nin (ö. 940/1534) kaleme aldığı *Risâle fi tekaddümi'l-'illeti't-tâmmeti 'ale'l-ma'lûl* adlı eseriyle, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561), Kemalpaşazâde'nin analizlerini de dikkate alarak yazdığı *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel* adlı eseri zikredilebilir. Bu risâleler büyük ölçüde yukarıda zikredilen şerh geleneklerine dayalı ayrıntılı analizler sunarak tam illet tanımlarına ilişkin tartışmaya katkılar sağlar. Ancak bu iki düşünürden önce de XV. asırda tam illetin tanımı ve mahiyeti hakkında iki Osmanlı düşünürü kendi görüş ve yaklaşımlarını serdettikleri kısa risâleler/*kelimeler* kaleme almışlardır. *Kelimât fi bahsi'l-'illeti ve'l-ma'lûl* başlığını taşıyan bu yazılar, Hocaâde (ö. 893/1488) ve çağdaşı Sinan Paşa'ya (ö. 891/1486) aittir. Hocaâde bu yazısında *illiyeti* bir şeyin kendi varlığı için ihtiyaç duyduğu şey olarak tanımlarken bileşik varlıklar için söz konusu olan *tam illeti* fâilin, gâyenin, maddenin ve sûretin bir araya gelerek oluşturduğu illet olarak tarif eder. Bu açıklamadaki illiyet ve tam illetle ilgili ifadeler daha geniş bir çerçevede alındığında, tam illetin bir şeyin varlığında ihtiyaç duyduğu her şeyi karşılayan ve onu var kılmak için yeterli olan illetler/sebepler şeklinde değerlendirildiği söylenebilir. Bu anlamda Hocaâde'nin bu tanımının Râzî'den beslendiği yorumu yapılabilir. Nitekim Râzî tam illeti, illiyet sürecinde nazar-ı itibara alınan bütün yönleri bir araya toplayan illet olarak tanımlar. Hocaâde'nin çağdaşı bir diğer Osmanlı düşünürü Sinan Paşa ise tam illeti, dört illetin toplamı ve illiyet koşullarının toplamı olarak değil, malulünü var kılmak için bir başka şeye ihtiyaç duymayan tek başına fâil illet olarak tanımlama taraftarıdır. Sinan Paşa'nın bu tanımındaki tam illetin, Tüsi'nin tam illet hakkındaki risâlesinde gördüğümüz illet olma sürecinde herhangi bir başka illete ihtiyaç duymayan illete, Tanrı'ya işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu tebliğde iki Osmanlı düşünürünün tam illet hak-

kındaki tartışmalara yönelik kısa risâlelerindeki yaklaşımları, Râzî, Tûsî, Îcî ve Cürcânî'nin (ö. 816/1413) düşünceleri bağlamında analiz edilecektir. Bunun yanı sıra söz konusu yazıların neşri ve çevirisi de yapılarak bu yazılar çağdaş literatüre kazandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: XV. Asır Osmanlı Düşüncesi, Tam illet, illet-malul Hocazâde, Sinan Paşa

Ali Kuşçu'nun İlet ve Malul Hakkındaki Görüşleri

Fevzi YİĞİT⁴

Semerkant doğumlu Ali Kuşçu (ö. 879/1474), babası Uluğ Bey'in doğancıbaşısı olduğu için "kuşçu" lakabıyla anılmıştır. Uzun Hasan'ın elçilik görevini yaptıktan sonra Fatih Sultan Mehmet'in talebi üzerine İstanbul'a gelen Kuşçu hocalık yapmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Eserlerini daha çok astronomi, matematik ve dil bilimleri sahasında yazmıştır. Fıkha dair bir eseri vardır. Kelâma dair Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecridü'l-akâid* adlı kitabına yazdığı şerh onun kelâmi ve felsefi düşüncelerini aktardığı en önemli eseridir. Bu bildiride onun bu eserinden hareketle "İlet ve Malul" hakkındaki düşüncelerini tartışmaya çalışacağız. Kuşçu, illet ve malulün tanımı ve sınıflandırmasında Aristotelesçi geleneği takip etmiştir. O, illeti "bir mevcudun var olabilmek için kendisine ihtiyaç duyduğu şeydir" diye tanımlar. Görülen o ki illet tanımında "ihtiyaç" kavramının öne çıkması İslam filozoflarının onun üzerindeki etkisini göstermektedir. Kuşçu, illetlerin sayısını madde, suret, fail ve gaye olmak üzere dört ile sınırlandırır. Bunlardan madde ve suret şeyin mahiyetini oluşturur ve dâhili nedenler olarak adlandırılır. Fail ve gaye ise varlık nedeni olarak harici nedenleri teşkil eder. Kuşçu, eksik illetlerden oluşan mümkün bir varlığın varlığını başkasına borçlu olduğunu düşünmektedir. O, malulün gerçekleşmesi için gerekli şart ve yine malulün yokluğuna sebep olan engelleri "hazırlayıcı nedenler" olarak değerlendirir. Aristoteles'te gaye illet için kullanılan "tam illet" ayrımı İslam felsefesinde İbn Sînâ (ö. 428/1037) ile beraber "şeyin kendisine ihtiyaç duyduğu şeylerin bü-

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

tünü” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bazen tam illet, fail anlamında kullanılır. Kuşçu’nun gayretini daha çok fail illet konusunda gösterdiğini tespit etmekteyiz. Fail illetin fail ismini almasını gerektiren durum mevcutların asli imkân halidir. Yani mümkün varlıkların varlığa çıkabilmelerini sağlayan özneye fail illet denilmektedir. Ona göre iki illet bir malul üzerinde aynı anda etkin olamasa da peşi sıra etkili olabilir. Özetle Kuşçu’nun illet ve malul konusunda güçlü bir felsefi okumaya sahip olduğu ve bazı noktalarda filozoflardan bazı noktalarda ise kelamcılardan farklı düşündüğü görülmektedir.

Anahtar Kavramlar: Ali Kuşçu, İslam Felsefesi, Nedensellik, İlet, Malul.

METAFİZİK - 3

Kemalpaşazade'nin Varlık Görüşü: Kaynakları ve Kelami, Felsefi, Tasavvufi Boyutları

Şamil Öçal¹

Mustafa Koçak²

İslam düşünce tarihini oluşturan sacayakları konumundaki kelim, felsefe ve tasavvuf disiplinleri, özellikle Gazali sonrasında önemli ölçüde birbiri ile ilişkili hale gelmiştir. Bu süreç içinde kaleme alınan eserde de bu durumun çeşitli yansımalarıyla karşılaşmaktadır. Müteahhir dönem olarak adlandırılan bu süreç içinde, Osmanlı Devletinin yetiştirdiği âlimler arasında öne çıkan isimlerden birisi ise sıra dışı hayat hikâyesi ve çok yönlü ilmi kişiliğinin yanında, kelim, felsefe ve tasavvuf ilişkisini eserlerinde etkili bir şekilde sunan Şeyhü'l-İslam İbn Kemalpaşazade'dir.

İbn Kemalpaşazade'nin varlığa dair görüşlerini kaleme aldığı eserleri, onun kelim, felsefe ve tasavvuf alanlarına dair nasıl bir bütünsel yaklaşım içinde olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Buna göre İbn Kemal, Gazali sonrasındaki süreçte, kelimde İmam Fahreddin Razi'nin ve Nasıruddin Tusi'nin eserlerinde yansıma bulan felsefi kelim yaklaşımını takip ederken, diğer yandan da özellikle varlık konusundaki nazari bakış açılarıyla muhakkik sufiler olarak adlandırılan İbn Arabî ve Sadreddin Konevi gibi isimlerin eserlerinde ifade ettikleri görüşlerinden faydalanmıştır.

İbn Kemal'in özellikle varlık konusuna dair görüşlerinde, bir yandan müteahhir dönem felsefi kelimcileri, diğer yandan da muhakkik sufiler ile uzlaşma içindeki bir yaklaşımı benimsemesinde ise kendisine en belirgin ölçüde etkide bulunan isimlerin İbn Sina ve Gazali olduğu görülmektedir. Çünkü İbn Kemal, varlık görüşünü sunduğu eserlerinde özellikle İbn Sina ve Gazali sonrasında gelişen yöntem anlayışını

¹ Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

² Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü Doktora Öğrencisi

izlemekle birlikte, kelam, felsefe ve tasavvuf arasındaki bütüncül yaklaşımını da bu temeller üzerine inşa etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazade, Varlık, Kelam, Felsefe, Tasavvuf

Kemalpaşazâde'nin Mahiyetin Mec'ûliyeti Problemine Yaklaşımı

Murat DEMİRKOL³

Mahiyetlerin yaratılmış olup olmadığı meselesinde iki farklı görüş vardır. Birincisine göre, basit veya birleşik hiçbir mahiyet yaratılmamıştır. Çünkü eğer mahiyet yaratılmış (mec'ûl) olsaydı bir sebebe ihtiyaç duyacağı için mümkün olurdu. Bu, basitlikle çelişir. Mahiyetin yaratılmış olması demek, müessir aracılığıyla tahakkuk etmesi demektir. Bu, mahiyetin bir sıfatıdır. Sıfat mevsuftan sonra gelir. Bu da müessirin mahiyetler üzerinde etkisinin olmadığını gösterir. Mahiyetlerin yaratıldığını savunanların temel gerekçesi birleşiklerin yaratılmışlığıdır. Birleşik mahiyetler basitlerden oluşmaktadır. Basitlerde bu istidat olmasaydı mahiyet birleşik olmazdı. Bu da basit ve bileşik mahiyetlerin yaratılmış olduğunu göstermektedir. Mahiyetler yaratılmış olmasaydı mümkün varlık bir müessire ihtiyaç duymaz, yani mümkün mevcutlar Tanrı'dan bağımsız olarak var olurdu. Tüsî, mahiyetlerin yaratılmamış olduklarını söylerken mahiyet olarak mahiyeti, yaratılmış olduklarını söylerken de gerek zihinde gerekse dış dünyada varlıkla nitelenen mahiyeti göz önünde bulundurmıştır. Ca'le konu olmayan mahiyetin mahiyet olması bakımından mahiyet, yani sırf mahiyet olduğu söylenebilir.

Kemalpaşazâde (ö. 1534), filozoflara atfedilen “mahiyetin yaratılmamışlığı” görüşünün ne anlama geldiğini, yaratılmış mahiyetin ne olduğunu, yaratma anlamına gelen birkaç kelimeye de değindikten sonra özellikle ibdâ ve ca'l kavramlarından hareketle açıklamaya çalışır. Ona göre karışıklığın sebebi, ibdâ ile ihtira ve ce'ale fiilinin iki meful alması ile bir meful alması arasındaki farkın dikkate alınmamasından ileri gelmektedir. Kemalpaşazâde, problemi İbn Sina'nın bir

³ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

pasajına atıfta bulunarak tartışmaya başlamış, Râzî'nin *Muhassal*'daki bir pasajına Tûsî'nin *Telhis*'te getirdiği izahı esas aldıktan sonra İcî'nin *Mevâkıf*'ta, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta düştüğü hataya dikkat çekmiştir. Filozofumuza göre İcî'nin anlayamadığı için olduğu gibi bıraktığı problemi Cürcânî açıklamaya çalışırken daha da karıştırmış, böylece meseleyi anlayamadığını göstermiştir. Kemalpaşazâde, meseleyi analiz bağlamında yer yer Kâtibî, Semerkandî, Hasan Çelebî, Devvânî ve Seyfeddin Ebherî'nin açıklamalarına da yer vermiştir. Bu bildiride, filozofumuzun meseleyi basit ve birleşik mahiyet, mümkün mahiyet, mahiyet olması bakımından mahiyet ayrımlarına; haricî ve zihnî varlık ile varlığında ca'le ihtiyaç duymayan mahiyet arasındaki farkları gözeterek nasıl ortaya koyduğunu ve çözüme kavuşturduğunu tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mahiyet, Ca'l, Zihni Varlık, Kemalpaşazâde, Cürcânî

Türsel Sûretin Varlığı ve Cevherliği: Hikmetü'l-'ayn Geleneği Merkezli Bir Değerlendirme

Mehmet Sami BAGA⁴

Aristoteles'in tabii cisimlerin yapısını madde-sûret ile açıklayan hi-lomorfik teorisi sonraki yüzyıllarda çok çeşitli meydan okumalarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu meydan okumalardan biri de cismin bu iki kurucu unsurunun birbiri ile ilişkisi neticesinde ortaya çıkan cevherilik problemidir. Sûretin maddede bulunuşu ile arazın cevherde bulunuşu arasındaki farkın izah edilmesini talep eden bu meydan okumaya İbn Sinâ'ya kadarki süreçte çeşitli çözümler üretilmiştir. İbn Sinâ ise bu çözümleri büyük bir titizlikle gözden geçirmiş, bunlardan bir kısmını yanlış bularak elerken bir kısmını ise eksik bularak revize etmiştir.

Cevherilik problemi daha çok cisimlik sûreti etrafında cereyan eden tartışmalara işaret etmekle birlikte problemin bir boyutu da mutlak cismin ilk özelleştiricisi olan türsel suretle ilgili olarak gündeme gelmiştir. Bu çerçevede cisimlerin birbirinden farklılaşmasının ilke-

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

si olarak vazedilen ve cevher olarak kabul edilen türsel sûretin hem onun varlığı hem de cevherliği sorgulanmıştır. Bu ikinci tartışmada talep edilen husus ise türsel sûretin cisimlerin araz olan niteliklerden nasıl ayrıştırıldığı ve cevherliğinin nasıl delillendirildiğidir.

Bu çalışmada İbn Sinâ sonrası dönemin önemli felsefe klasiklerinden biri olan Necmeddin el-Kâtibî'nin *Hikmetü'l-'ayn* adlı eseri ve bu eser eserin yazılan şerhler üzerinden bahsi geçen tartışmanın türsel sûret ile ilgili kısmı takip edilecektir. Bu sayede temsil gücü yüksek bir felsefi gelenek üzerinden İbn Sinâ sonrası dönemde türsel sûret etrafında gündeme gelen tartışmaların geçirdiği dönüşümler tespit edilmeye çalışılacaktır.

EPISTEMOLOJİ

Şemseddin Ahmed Hayali'nin Yalancı Paradoksunu Ele Alışı ve Çözümü

Mehmet AYDIN¹

Fatih Sultan Mehmet döneminin önemli âlimlerinden olan Şemseddin Ahmed Hayâlî'nin (ö.875/1470) felsefe ve kelam arasındaki karşılıklı ilişkiyi gösteren bir mesele olarak yalancı paradoksuna ilgi duyup bu paradoksun çözümünü göstermesi XV. yüzyıl Osmanlı düşüncesinde dikkat çekici ve etkili bir yere sahiptir.

Yalancı paradoksu, Taftazani tarafından *mağlatatî'l-cezrî'l-esamm* şeklinde ifade edilmiştir. “Şu an söylediğim bütün söz yalandır/yanlıştır”, “Şimdi söylediğim söz doğru değildir”, “Yarın söyleyeceğim söz doğru değildir”, “Yarın söyleyeceğim hiçbir şey doğru değildir” ve benzeri cümlelerde yalancı paradoksu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu cümlelerde iki çelişik iddia bir araya gelmektedir (ictimâu'n-nakizayn). Buna bağlı olarak yukarıda geçen cümlelerde doğruluk ve yanlışlık birleşmektedir. Yalancının cümlesi hem doğruluğa hem de yanlışlığa ihtimali olan bir cümledir. Eğer cümle/önerme doğru ise yanlış olur; yanlış ise doğru olur. Taftazani yalancı paradoksunun hemen hemen bir çözümünün olmadığını iddia etmiştir. Hayali ise bu paradoksun bir çözümünün olduğunu ileri sürmüş ve çözüme yönelik argümanlar geliştirmiştir.

Yalancı paradoksunun çözümünün olup olmamasının gerisinde hüsn-kübuha meselesine yaklaşımın yattığı görülmektedir. Taftazani hüsn ve kübuhun *şer'i* olduğunu kabul eder ve bu anlayış doğrultusunda yalancı paradoksunun akli bir çözümünün olmayışını hüsn-kübuhun *şer'i* olduğu anlayışına bir delil olarak sunar. Oysa Hayali, yalancı paradoksunun akli bir çözümünün olduğunu göstermek suretiyle Matu-

¹ Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

ridî bir zeminde hüsün ve kubuhun akli olduğu anlayışını teyit eder. Görüldüğü gibi Hayalî'nin yalancı paradoksunun bir çözümünün olduğunu göstermesinin gerisinde Taftazanî'nin yalancı paradoksunun bir çözümünün olmadığına dair inancı bulunmaktadır. Bildiride Hayalî'nin *Şerhu'l-Kaşideti'n-Nüniyye* adlı eserinde yalancı paradoksunu ele alıp işleyişi ve çözümü Taftazani'nin düşüncelerine atıfla ortaya konacak ve Osmanlı düşüncesinde Hayalî'nin çözümünün etkisine kısaca değinilecektir.

Kâdî Mîr Meybudî'nin Felsefî Ve Kelamî Düşüncelerine Bir Bakış

Sadi YILMAZ²

İslam düşüncesi kendi iç dinamikleriyle birlikte farklı kültür ve medeniyetlerden yapılan tercümelerin de etkisiyle kısa sürede teşekkül dönemini tamamladı. Teşekkül döneminin tamamlanmasıyla dini ilimlerin yanı sıra felsefe, tıp, matematik, astronomi vb. birçok ilim dalında yetkin ilim adamları yetişerek klasik sayılan önemli eserler ortaya koydular. Teşekkül devrinden sonra 15. yüzyılın sonlarına kadar üretkenliğin devam ettiği bilinmektedir.

Bu çerçevede Kâdî Mîr Meybudî'nin (1504) h. 9./m. 15. yüzyılda yetişen önemli ilim adamlarından biri olduğunu söylenebilir. Nitekim Meybudî yaşadığı dönemin en önemli kelam ve felsefe bilginlerinden olan Celalüddîn ed-Devvânî'nin (1502) öğrencisidir. Meybudî her ne kadar dini ilimlerde önemli bir vukufiyete sahip olmasından dolayı uzun süre Yezd şehrinin kadılığını yapsa da sonraki dönemde daha çok mantık ve felsefe alanındaki eserleriyle tanınmıştır. Bu bağlamda onun Ebherî'nin (1265) *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eserine yazdığı şerhle ön plana çıktığını bilinmektedir. Ancak onun kelam, felsefe ve kozmoloji olmak üzere farklı ilim dallarına ilişkin konuları ele aldığı ve Farsça olarak yazdığı *Câm-ı Giytinumâ* adlı risalesinin de önemli olduğunu tespit ettik.

Nitekim 17. yüzyıl Osmanlısında dinî ve nazarî ilimlerde önemli

² Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, sadi-yilmaz@bingol.edu.tr (0507 639 58 30).

bir yeri olan özellikle matematik ve astronomi alanlarında yetkinliğe sahip Ömer b. Ahmed el-Mâi el-Çellî (1662) *Câm-ı Giytinumâ*'ya şerh yazmış ve dönemin önemli şairlerinden Hafızzâde Seyyid Mehmed Sadî Çelebî de eseri Arapça'ya çevirmiştir. Ülkemizdeki yazma eserler kütüphanelerinde başta *Hidâyetü'l-Hikme* için yazdığı şerh olmak üzere *Câm-ı Giytinumâ* ve diğer eserlerinin onlarca yazma nüshasının mevcut olması düşünürün eserlerine gösterilen ilginin sürekliliği olarak değerlendirilebilir. Meybudî'nin söz konusu risalesinin içeriğini inceledikten sonra eserin 17. yüzyıl Osmanlı bilginleri tarafından da ilgi gördüğünü tespit etmekle eser üzerine çalışmaya karar verdik. Meybudî eseri 30 maksad şeklinde planlanmış olup her maksaddaki başlık altında bir konu ele almıştır. Başta kalamî ve felsefî olmak üzere birçok farklı konunun incelendiği eser bağlamında düşünürün bu alanlardaki görüşlerini ortaya koymayı hedefliyoruz. Bütüncül bir bakış sunmak adına onun diğer eserlerinden de yararlanacağız.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Kelam, Kâdi Mir Meybudî, *Câm-e Giytinumâ*, Kozmoloji

Dâvûd el-Kayserî'nin Düşünce Sisteminde Hikmetü'l-Müteâliye Kavramı

Mahmut MEÇİN³

İslam düşünce geleneğinde felsefeye alternatif olarak kullanılan hikmet, salt akli yürütmelerle hakikatin araştırılmasından ibaret olan teorik bir ilim değil, kişiyi söz ve davranışları ile Allah'a yaklaştırmaya gibi pratik ve ahlâkî boyutları da olan bir ilim olarak telakki edilir. Bu düşünceden hareketle hakikat arayışlarında rasyonel çabayla yetinmeyen Müslüman düşünürler felsefeyi mistik tecrübe ve nefis tezkiyesine dayalı zevkî hikmetle bütünleştirmeye çalışmışlardır. Nitekim İbn Sînâ'nın "Hikmetü'l-Mesrûkiyye" tasavvuru ve Sühreverdî'nin tesis ettiği "Hikmetü'l-İşrâk" ekolü bu minvalde özgün bir felsefe kurma çabasının birer örneğidir. "Hikmetü'l-Müteâliye" kavramı da Müslüman düşünürlerin bu yöndeki gayretlerinin sonucu olarak ortaya çıkan bir perspektif

³ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Mardin
mahmutmecin@gmail.com, orcid.org/0000-0002-4468-565X

olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada Ekberî geleneğin öncü temsilcilerinden Dâvûd el-Kayserî'nin (ö. 751/1350) düşünce sisteminde Hikmetü'l-Müteâliye kavramı ele alınacaktır. Kayserî, İbnü'l-Arabî'nin vahdetü'l-vücûda dayalı tasavvufî öğretilerinin anlaşılmasında sufî gelenekte önemli bir yere sahip olmanın yanı sıra özgün düşünceleriyle bir muhakkik veya yalın kat bir şarih olmaktan daha çok bir sûfî filozof ya da hakîm-i müteellih ünvanını hak etmektedir. Kayserî'nin bu ünvanı deruhte ettiğine dair önemli ve özgün sayılabilecek yönlerinden biri de Hikmetü'l-Müteâliye kavramını eserlerinde kullanan ilk kişilerden olmasıdır. Çalışmada Kayserî'nin Hikmetü'l-Müteâliye kavramına yüklediği anlam ortaya konulurken aynı zamanda bu kavram etrafında şekillenen epistemolojisine de ışık tutulacaktır. Hikmetü'l-Müteâliye'yi derin bir kavrayış, üstün bir düşünüş tarzı ve en yüce ilim olarak tanımlayan Kayserî'ye göre bu ilme ancak muvahhidler ve mutasavvıflar erişebilir. Hikmetü'l-Müteâliye kavramının Kayserî öncesi ve sonrasında geçirdiği düşünsel ve problematik dönüşümlere de dikkat çekilecek olan çalışmada Kayserî'nin sözkonusu kavramı hangi bağlam içerisinde kullandığı netleştirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, Felsefe, Tasavvuf, Dâvûd el-Kayserî, Hikmet-i Müteâliye

Kelâm'ın ve Hukuk'un kesiştiği Özel Bölge: Akıl "Sadrüşşerîa (ö. 747/ 1346) Düşüncesinde"

Mehmet CENGİZ⁴

Kelâmcılar, Mütakellim olarak Allah'ın, hüsün (iyilik) ve kubuh (kötülük) sahasının belirlenmesinde akli hâkim makamına atayıp-atamadığı problemini tartışırken, hukukçular, Şârî' olarak Allah'ın, mahkûmün aleyh olan mükellef'i şer'î hitabına muhatâb kabul ederken salt akli esas alıp-almadığını tartışırlar. Kelâm-Hukuk ilimlerinin kesiştiği tam da bu özel alanda hicri 8. asır Hanefî âlimi Sadrüşşerîa'nın söyledikleri dikkat çekicidir.

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Hem bir mütekellim hem de bir fakih olan ve nakle değil, eleştiriye dayalı bir bakış açısına sahip olan Sadrüşşeria, kendi mezhebinin (matürîdî), hüsün ve kubuh'un belirlenmesinde Şâri'in nass'ını esas alan Eş'ârîye'den ve aklın müstakil hakimiyetini esas alan Mu'tezile'den farklı bir yapıya yani bu mezhebin ortasında yer alan mutavassıt bir düşünce sistemine sahip olduğunu akli delillerle ispata çalışır. Yine Sadrüşşeria, mahkûmün aleyh olan mükellef konusunda kendi mezhebinin, akıllı çocuğun ve nübüvvet çağrısından uzakta yüksek dağlarda kendi başına yaşayan kişinin şer'i hitaba muhatab olma konusunda salt akli esas alarak sorumlu olduğunu savunan Mu'tezile'den ve akla bir konum belirlemeden bu iki sınıfta yer alan kişilerin mazûr sayıldığını savunan Eş'ârîye'den farklı olarak orta yerde durup mutavassıt görüşü temsil ettiğini savunur. Ona göre akıl ne akılla iptal edilir ne de şer' ile iptal edilir. Çünkü şer', akıl temeli üzerine kuruludur. Ancak aklın da bir irşâda veya tenbihe ihtiyacının olduğu inkâr edilemez.

İşte bu tebliğimiz, kelamın ve hukukun kesiştiği özel bölge olan akla ve sınırlarına dair Sadrüşşeria'nın eleştirel düşüncesini ve bu düşüncesiyle ilgili delillendirmelerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Allah, Mütekellim, Şâri', Akıl, Hüsün, Kubuh, Sadrüşşeria

MANTIK

Bir Âdabu'l-Bahsi ve'l-Munâzara Uygulaması Olarak Ali Kuşcu(Ö.879/1474)'nın *Şerhu Tecridi'l-Kelâm (=Eş-Şerhu'l-Cedid)*'ı

Necmettin PEHLİVAN¹

Ali Kuşcu (ö.879/1474) kelâm, usûl-i fıkıh, astronomi, matematik, dil bilimleri vb. alanlarda eser vermiş çok yönlü bir bilginidir. Onun, Naşiruddîn eţ-Ṭūsî(ö.672/1274)'nin *Tecridu'l-kelâm* adlı eserine yazdığı şerhi, gelenek tarafından *eş-Şerhu'l-cedid* olarak nitelenmiştir. Çünkü Ali Kuşcu mezkûr şerhinde, Şemsuddîn el-İsfehânî (ö.688/1289)'nin *Tesdidu'l-Davâ'id* şerhi ve Seyyid Şerif Cürçânî(ö.816/1413)'nin ona yazdığı haşiyesini medar edinerek el-Fârâbî-İbn Sînâ geleneği ile kelimacılar arasında, tıpkı Kuţbuddiîn er-Râzî(ö.766/1365)'nin Faḥruddîn er-Râzî(ö.606/1210) ile Naşiruddîn eţ-Ṭūsî'nin *el-İşârât* şerhlerindeki hakemliğine benzer bir rol üstlenmiş görünmektedir. Ali Kuşcu'nun bu görevi yerine getirirken, kullandığı teknik terimleri incelediğimizde, amacı *şavâb(=hakk/sıdk)*ı ortaya çıkarmak olan *âdabu'l-bahsive'l-munâzarayı* kullandığını görüyoruz. Zira Ali Kuşcu, *âdabu'l-bahsi ve'l-munâzarayı* sistemli hale getiren Şemsuddîn es-Semerkindî(ö.722/1322)'nin *Risâle fi Âdabi'l-bahs* isimli eserine şerh yazan Uluğ Bey(ö.853/1449)'in öğrencisidir. Bu çalışmada, *el-umuru'l-âmmenin* şerhi bağlamında Ali Kuşcu'nun *âdabu'l-bahs ve'l-munâzara* uygulaması incelenecektir.

Hal Teorisinin Tanımı ve Yükleme Teorisi Olup Olmadığına Dair Bir Değerlendirme

Muhammet ÇELİK²

Erken dönem kelimâ metinlerinde özellikle Ebû Ḥasan 'Alî el-Eş'arî (ö.324/935-36)'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'inde Ebû Hâşim el-Cübbâ'î (ö.321/933)'ye atfedilen hal teorisi, *neliğine* dair sınırlı kaynaklarla gü-

¹ Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
npehlivan@ankara.edu.tr

² Arş. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı

nümüze ulaşmıştır. Buna rağmen teoriyi konu edinen kelim kaynakları üzerinden hem felsefe hem kelim hem de mantık ile ilgili orta çağ Arapça metinlerini etkilediğini söylemek mümkündür. Özellikle Faḥr-ruddīn er-Rāzī (ö.606/1210) ve bir er-Rāzī eleştirmeni olan Naşîrud-dīn eṭ-Ṭūsī (ö.672/1274), hal teorisinin farklı konulardaki tealluklarına vurgu yaparak teorisinin sınırlarını tartışmaktadırlar. Er-Rāzī sonrası dönemde ‘Aḍudüddīn el-İcī (ö.756/1355) ve es-Seyyid eş-Şerīf el-Cürcānī (ö.816/1413), er-Rāzī kaynaklı hal yorumunu benimsemektedirler. Ancak Kemāl-pāşāzāde (ö.940/1534) er-Rāzī’nin hal teorisini tartışırken *intikālū’d-delīl* yaptığını iddia etmekte ve el-İcī ve el-Cürcānī’nin de bu delille dayanarak yaptıkları akıl yürütmenin hatalı olduğunu belirtmektedir.

Bu tartışmalar çerçevesinde belirlenen hal teorisinin, özellikle İbn Sīnā mantığında yüklem teorisi olduğunu düşünmek mümkündür. Aristoteles’in klasik mantığı hem *Metafizik*’te hem de *Yorum Üzerine ve Birinci Analitikler*’de özdeşlik üzerinden tanımlaması, mantıksal veya zihinsel sistemlerin varlık-modu hakkında kafa karışıklığına neden olmaktadır. Bunun en somut örneği klasik mantık geleneğindeki salt mantık olarak isimlendirilen *sūri* mantık ve modern dönemdeki *free logic* çıkışıdır. Ancak mantıksal formlar kendinden veya referansı olmayan doğrular olması mümkün müdür? Bu soruya olumlu cevap vermek mümkün görünmemektedir. Çünkü böyle olsaydı zihin, paradokslara düşmez ve var olana veya varlığa başvurmaksızın da bu paradoksları çözebilirdi. Fakat hem epistemoloji hem de mantık durumun böyle olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak hal teorisinin varlığın yüklem olmasıyla başlayan bir yüklem teorisi olduğunu söylemek mümkündür.

Seyyid Şerif Düşüncesinde Delâlet-i Selâse: Mutâbakat, Tazammun, İltizâm

Sahip AKTAŞ³

M. Sami BAGA⁴

Klasik literatürde gösterenin özelliğine bağlı olarak delâlet, ilk aşamada lafza bağlı ve lafız dışı şeklinde ikiye taksim edilmiş, daha sonra

³ Arş. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

da bunlardan her biri kendi içinde tabiî, aklî ve vaz'î şeklinde bölümlenerek toplamda altı kısma ayrılmıştır. İlim geleneğimizin temel disiplinlerinden Mantık, Belâgat ve Usûlde incelenen delalet şekilleri arasında en çok üzerinde durulan delâlet şekli, lafza bağlı vaz'î delâlet çeşididir. Lafza bağlı vaz'î delâlet çeşidi, delâlet-i selâse olarak bilinen mutâbakat, tazammun ve iltizâm türlerinden oluşmaktadır. Bu türler, İslam düşünce geleneğine ilk defa İbn Sinâ tarafından tanım nazariyesi bağlamında dahil edilmiştir. Böylece Klasik mantığın temelini oluşturan tasavvurât bölümünde yer alan delâletin bu üç türü, zamanla Belâgatin alt disiplini olan Beyân ilminin ve Fıkıh Usûlü'nün vazgeçilmezleri arasına girmiştir. Bu üç farklı disiplinde konu edilen delâlet-i selâseden mutâbakat ile ilgili Mantıkçılar, Belâgatçılar ve Usûlcüler arasında herhangi bir farklılık söz konusu değilken diğer iki türe dair birtakım farklılıklar söz konusu olmuştur. Sözgelimi tazammun türünde delâlet çeşidinin lafzî veya aklî olduğu; yine iltizam türünde vaz'î anlam ile iltizamî alma arasında zihnî gerekliliğin şart olduğu veya bu gerekliliğin şart olmadığı şeklinde farklı tercihler ortaya çıkmıştır.

İslâm düşünce geleneğinin en önemli simalarından biri, şüphesiz Seyyid Şerif el-Curcânî'dir. Onu önemli kılan da birçok İslami disiplininde otorite olarak kabul edilmesidir. Nitekim geleneğimizde “seyyidu's-sened” olarak anılmıştır. O, dilden felsefeye, kelâmdan tefsire uzanan birçok alanda klasikleşen eserler telif eden ender şahsiyetlerdendir. Onun bu çok yönlü ilmi kişiliği, aynı konu özelinde farklı disiplinlerde yazdığı eserlerine nasıl yansıdığı önem arz etmektedir. Bu yüzden Mantıkçılar ve Belâgatçılar arasında delâlet-i selâse bağlamında yaşanan tartışmalarda nerede durduğu veya farklı disiplinlere ait eserlerinde bu konuda nasıl bir tutum sergilediğini incelenmeye değer olarak görüyoruz.

Bu çalışma, Seyyid Şerif el-Curcânî'nin Mantık ve Belâgat eserlerinden hareketle delalet-i selâseye dair görüşlerini, özellikle de tartışmalı olan hususlardaki yaklaşımını belirlemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Şerif el-Curcânî, Delâlet, Mutâbakat, Tazammun, İltizâm.

KELAM METAFİZİĞİ

İşraki Düşüncenin 15. Yüzyıl Kelamındaki Görünümü

Ahmet Kamil CİHAN¹

Bu yazıda döneminde ve sonrasında etkili olan *Şerhu'l-Makasid* ve *Şerhu'l-Mevakif*'i merkeze alarak metot ve tavır olarak Eş'ari kelamından oldukça farklı olan İşrakiliğin kelam ilminde nasıl değerlendirildiği ele alınacaktır. Böylelikle hem kelam alimlerinin sahadaki görüşlere olan vukufiyeti hem de işraki düşüncenin nüfuz alanı tespit edilecektir.

Şerhul-Makasid'da işraki düşünceye ismen üç yerde atıf vardır. İlki mahiyetlerin taksimi başlığı altında mahiyetlerin ya da ideaların zahirde hariçte olduğunu gösteren bahse dair bir konu açar ve bunun değerlendirmesini yaparak İşrak sahibinin şu görüşüne yer verir: Müteellih hakimlerin işaret ettiği şeye göre feleklerin, gezegenlerin, basit unsurların ve bileşiklerin her bir türünün akıl aleminde o türün işini tedbir eden mücerret bir cevher vardır. Ona türün sahibi/rabbi derler ki şariat dilinde onlar mesela dağ meleş, deniz meleş vs denir. İkincisi cismin hakikati konusundaki üç görüşten biri işrakileri aittir. Cisim kelamcılar için atom, meşşailer için madde ve suretten bileşik şey ve işrakiler için nefsinde basit, çeşitli cüzleri olmayan ve zatiyla bölünmeyi kabul eden şey olarak tasvir edilir. Üçüncüsü ise işrakilerin Eflatun'un yolunu tutan bir grup filozof olduğunu belirtir. Metot olarak keşfin yanı sıra Aristo yöntemine göre muayene ve bahis ve burhana sahip olduklarını belirtir.

Şerhu'l-Mevakif'ta ise İlkinde mahiyetlerin hariçteki varlığı konusunda Eflatun'dan nakledilen idealar nazariyesinin Sühreverdi tarafından yapılan yorumu olarak geçer ki *Şerhu'l-Makasid*'daki ifadelerin neredeyse aynıdır. İkincisi zorunluluk ve imkan sıfatının mevsufun varlığından sonra gelmesinin imkansız oluşunda Telvihat'tan alınan iki kaide vardır. Üçüncüsü ise teselsülün imkansızlığı meselesinde süh-

¹ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

reverdi'nin sezgisel olan arşı burhanının belirtilmesidir. Dördüncüsü sonsuzluğun imkansızlığı üzerine *Telvihat*'ta zikredilen burhandır. beşincisi de *Telvihat*'tan alınan isbat-ı vacip delillerinden biridir.

Sonuç itibarıyla kelimacılar tümel bir disiplin olma iddialarıyla uyumlu olarak mevcut felsefi görüşlerden yararlanarak kendi görüşlerini açıklamada işraki düşünceden de yararlanmışlardır. Bu çalışmadan anlaşılabileceği üzere işraki düşüncenin nazari ilimlerdeki bilinirlik ve yaygınlığı 15 yy kelam eserlerinde de kendini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İşraki Düşünce, Kelam, *Şerhu'l-Mevakif*, *Şerhul-Makasid*, *Telvihat*

Teftazânî'nin Umûr-i Âmme İncelemesine Katkısı

Zübeyir BULUT²

Sadeddin Teftâzânî (ö. 792/1390), kelâm ilminin yanı sıra mantık, tefsir, fıkıh ve Arap dili alanlarında da ihtisası ve eserleri olan çok yönlü bir âlimdir. *Tehzibü'l-mantık ve'l-kelâm* ve *Şerhu's-Şemsiyye fi'l-mantık* adlı eserleri dolayısıyla mantıkçılığı ile tanınır. *Şerhu'l-Akâid*'inin şöhreti diğer kelâm kitaplarını geride bırakmış olsa da biz inceleme konumuz açısından onun kendi *el-Makâsid* adlı kitabına bizzat yazdığı *Şerhu'l-Makâsid* adlı eserini esas alacağız. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsid*'in genelinde görülen plan farklılığına uygun olarak umûr-i âmme kısmını önceki felsefi kelâm örneklerinden biraz farklı tertip etmiştir. Ana bölümleri “maksad” şeklinde isimlendiren Teftâzânî, ikinci maksadda ele aldığı umûr-i âmme meselelerini üç fasıl altına yerleştirerek incelemiştir. Birinci fasılda varlık ve yokluğu; ikinci fasılda mahiyeti; üçüncü fasılda “varlık ve mahiyetin eklentileri” şeklinde bir bölüm başlığı atarak menhec adını verdiği beş alt başlıkta diğer ontolojik bahisleri incelemiştir. Birinci menhecde diğer felsefi kelâm eserlerinde özel bir başlık altında ele alınmayan taayyün konusunu işlemiştir. İkinci menhecde zorunluluk, imkânsızlık ve imkânı; üçüncü menhecde kıdem ve hudûsü; dördüncü menhecde birlik ve çokluğu; beşinci menhecde illiyet ve malûliyeti ele almıştır. Bu haliyle *Şerhu'l-Makâsid*, yazıldığı zamana kadarki kelâm kitapları içinde altı ontolojik meseleyi

² Doç. Dr., BAİBÜ İlahiyat Fakültesi Kelam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı

tek tek inceleyen yegâne eserdir. Bu kitap, kıdem ve hudûsü bağımsız bir başlık altında incelemesi, illet-malûl meselesini “illiyet ve malûliyet” başlığıyla ele alması, varlık-yokluk ve mahiyeti özel fasıllar altında inceledikten sonra geriye kalan meseleleri “levâhıku’l-vucûd ve’l-mahiyet” adlı bir fasıl altına yerleştirerek her birini birer menhecde analiz etmesi ve üçüncü faslın menheçlerine “taayyün” adlı yeni bir mesele eklemesi ile diğer eserlerden ayrılmaktadır.

Biz bu bildiride Teftazânî’nin umûr-i âmme konusunda yaptığı katkıları hem sistematik hem de meselelerin izahı bağlamında tespit ederek ortaya koymaya çalışacağız ve özellikle bizzat “taayyün” diye adlandırdığı ontolojik meselede ele aldığı hususları inceleyeceğiz. Teftazânî’ninin bu konudaki özgün katkılarını tespiti yardımcı olması açısından yer yer F. Râzî, N. Tûsî, Ebherî, Hıllî ve İcî gibi filozof ve kelimacıların konuyla ilgili açıklamalarına da müracaat edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Teftazânî, Umûr-i Âmme, Varlık, Mahiyet, Taayyün

Umûr-ı Âmmeden Umûr-ı Külliye: İki Metafizik Arasında Yakınlaşma mı?

Yasin APAYDIN³

İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) *Fusûsü’l-hikem*’in Âdem Fası’nda yer verdiği umûr-ı külliye kavramı, *Fusûs* şârihleri tarafından muhtelif şekillerde alımlanmıştır. Kimi sufiler bu kavramla ayân-ı sabitenin kastedildiğini söylerken kimisi zihnî varlık tartışmalarına atıfla konuyu ele alma taraftarı olmuştur. Yakın dönemde yapılan araştırmalar ise söz konusu kavramla ma’dûm ya da zihnî varlık tartışmaları arasında irtibat kurmaya çalışmıştır. Biz bu çalışmamızda, Meşşâî felsefe geleneğinde metafiziğin ilm-i küllî kısmının temel meselelerine karşılık gelen umûr-ı âmme kavramı ile *Fusûs*’da yer alan umûr-ı külliye arasında bir irtibatın imkânını sorgulayacağız. Bunu yaparken özellikle ilk şârih Cendî’nin (ö. 691/1292) umûr-ı külliye’yi umûr-ı âmme kavramı ile karşılamaından hareket edilerek bu bakış açısının sonraki dönem şârihleri arasında nasıl yankı bulduğunu Abdürrezzâk el-

³ Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Kâşânî (ö. 736/1335), Davud el-Kayserî (ö. 751/1350), Sâinüddin İbn Türke (ö. 836/1432), Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (ö. 855/1451), Molla Câmî (v. 898/1492) gibi düşünürlerin yorumları eşliğinde ele alacağız.

Bu bağlamda umûr-ı külliye'nin Tanrı ile âlem arasındaki irtibatı kurmadaki metafiziksel yönü ve ikinci akledilirler ya da ayân-ı sâbite olarak değerlendirilmesi gibi ontolojik ve epistemolojik cihetleri dikkate alınarak, umûr-ı âmme kavramı etrafında yapılan tartışmalarla benzer yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu sayede söz konusu yorum ve benzerliklerden yola çıkarak, bu kavram çiftinin, dile getirildikleri düşünce geleneklerinin yaklaşmasına bir zemin teşkil edip etmeyeceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Metafizik, Fusûsü'l-hikem, Ekberî Gelenek, Umûr-ı âmme, Umûr-ı külliye.

Seyyid Şerif Cürcânî'nin Varlık Tasavvuru

Abdullah PAKOĞLU⁴

Felsefe ve metafiziğin en temel konularından birisi “varlık (ontoloji)” problemidir. Çünkü üzerinde konuşabildiğimiz her şey bu kavram ile ilintilidir. Bu sebeple kavramın doğru temellendirilmesi ve netleştirilmesi, felsefi sistemlerin ve düşüncelerin inşasında temel adımdır.

15. yüzyılın önemli düşünürü, Eş'arî kalamcısı ve İbn Sina şârihi Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413) de bu konuyu kelamın temel eserlerinden olan *Şerhu'l Mevakıf* adlı eserinde detaylarıyla ele alır. Onun varlıkla ilgili görüşlerinden kısmen bahseden makale ve eser bulsak ta münhasıran “varlık” düşüncesini ele alan bir çalışma göremedik. Bu sebeple hazırladığımız bu bildiride onun bu konudaki görüşlerini derleyip, onun görüşlerindeki İbn Sina etkisini ve döneminin ontolojisi ile mukayesesini yapacağız. Ele almak istediğimiz bir diğer husus ise, çağdaş ontoloji ile bu görüşleri karşılaştırarak Cürcânî'nin görüşlerinin güncelliğini ve değerini gösterebilmektir.

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Öğretim Üyesi

KELAM - 1

Adudüddin El-İcî'de İnsan Ve Mükellefiyet Anlayışı -İman, İrade Ve Fiil Konularında Kurucu İmâm İle Karşılaştırma-

Mehmet EVKURAN¹

Eşarilik, İslam düşüncesi üzerindeki etkileri hala belirgin olan bir kelam okuludur. Kurucu imâm Ebu'l-Hasan el-Eşarî (ö. 936)'nin Mutezile'den ayrılıp, özgün ve ayrı bir ekolün temellerini atıp eski okulu-na muhalefet etmeye başladı. Bu süreçten sonra Eşarilik, yöneticilerin desteği, eğitim kurumlarında düzenli olarak okutulması, Mutezile'den farklı bir kelam arayışı içinde olanların ona olan eğilimleri gibi nedenlerden dolayı büyük ve sistemli bir ekol haline geldi. Gazzâlî (ö. 1111) sonrası kelam-felsefe ilişkilerinin yoğunlaşması ile birlikte Eşarilik için yeni bir döneme girildiği konusunda yaygın bir kabul vardır. Aslında kurucu imâm Eşarî'nin eserleri incelendiğinde felsefeye olan yatkınlık ve yakınlığın yeni bir şey olmadığı, bu özelliğin köklerde bulunduğu fark edilecektir. İlerleyen süreçte kelam konularının incelenmesinde felsefenin yoğun biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum, Müteahhirûn dönemi kelam eserlerinin diline ve konularına bakıldığında açık biçimde göze çarpmaktadır.

Eşariliğin tarihsel ve teolojik akışında temel düşüncelerde ve yöntemlerde değişiklikler oldu mu? Oldu ise bu hangi noktalarda oldu? Mezhebin kuruluş ve kurulum aşamasında en büyük rakip Mutezile idi. Mutezile eleştirisi sadece Eşarilik değil, diğer Sünnî kelam okulu Matüridiliğin de, meşruiyet sağlamak ve fark yaratmak için başvurduğu bir yöntem olarak dikkat çekmektedir. Ancak Mutezile'nin tarih sahnesinden çekilmesi ile birlikte tartışmaların yönü ve bağlamında ne gibi değişimler gerçekleşti? Örneğin Eşarî'nin söyleminde açıkça

¹ Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı, mehmetevkuran-hotmail.com

dile getirilen insan fiillerinin gerçekte Allah'ın fiili olduğu; insandaki kudret, irade ve istitaâtın anlık yaratılan arazlar olduğu düşüncesi, sonraki Eşarî kelamcılarının dünyasında nasıl karşılık bulmuştur? Acaba sistemdeki cebr sorununu aşmaya, hiç olmazsa yumuşatmaya yönelik girişimler ortaya çıkmış mıdır? Bu sorular, Eşarîliğin gelişim sürecinde dikkatle incelenmesi gereken konulara işaret etmektedir.

Bu çalışmada, Eşarî kelamının tarihsel ve teolojik zirvesindeki temsilcilerinden Adudüddin el-İcî (ö. 1355)'nin insan tasavvuru bağlamında iman, irade ve fiil konularındaki görüş ve temellendirmeleri ele alınmaktadır. İcî'nin kullandığı aklı ve naklî deliller ve hangi görüşlere karşı bunları geliştirdiği ortaya konulacaktır. Çalışmanın diğer önemli bir ayağını ise kurucu imâm ile olan karşılaştırmalar oluşturmaktadır. Eşarî'nin aynı konulardaki görüş ve yaklaşımları ile İcî'ninkiler arasındaki benzerlik, ayrışmalar incelenecek ve Eşarîliğin teolojik akışı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eşarîlik, Adudüddin el-İcî, İnsan Tasavvuru, İman, İrade, Kudret, Sürekli Yaratma Teorisi.

Sadrüşşeri'nin Mukaddimâtü'l- Erbaa'sı Bağlamında İnsan Filleri

Hatice K. ARPAGUŞ²

İnsan filleri konusu, mezhebi duruşun göstergelerini ortaya koyan önemli hususlardan birini oluşturmaktadır. Sadrüşşeri'nin *Tavdih* adlı eserinin mukaddimâtü'l-erbaa şeklinde şöhret bulan kısmı Mâtürîidi düşünce sistemine uygun fiil kavramı izah etmesi açısından önem arz etmektedir. Bu tebliğde onun Fahreddin er-Razî'ye cevabı mahiyetindeki anlatımda hüsün kubuh meselesine temel teşkil eden fiil-irade konusu incelenecektir. Sadüşşeri bu amaçla sistemini dört mukaddime üzerinden inşa ederken şüphesiz Eş'arî hüsün kubuh ve insan fiili teorisini esas almaktadır. Eş'arî lik'te hüsün ve kubuh fillerin zatına veya sıfatlarına ait bir nitelik değildir. Eğer böyle olsaydı arazın başka bir arazla kaim olması gerekirdi. Fakat "arazın araz üzerine kaim olması mümkün değildir." İkincisi fiiller ya ızdırarîdir, ya da ittifakîdir

² Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı

(tesadüfidir). Bir müreccihin bulunmaması durumunda fiilin ittifakî, müreccihin bulunması durumunda da ızdırâi olduğu kabul edilmektedir. Bu iki durumda da fiiler yine hüsün ve kubuh niteliğiyle vasıflanamaz.

Bu amaçla Sadrüşşeria bir anlamda fiil-irade ilişkisi çerçevesinden hareket ederek fiilin kesp cihetinden hüsün ve kubuh şeklinde nitelendirileceğini dile getirmektedir. Bunun için o, öncelikle fiilin varlığını ve ontolojisini ortaya koymaykla işe başlamaktadır. Nitekim o, fiilin mastar olduğundan hareket etmiş ve masdarın da bir heyeti bir de masdardan hasıl olan mananın bulunduğunu dile getirmiştir. Masdardan hasıl olan mana için de “ika” kavramını icad etmektedir. böylelikle o, hem fiilin varlığı ve hüsün kubuh ile nitelendirilebileceğini hem de arazın arazla kaim olma şeklindeki Eş’arî itirazı devre dışı bırakmaktadır. Birinci mukaddimedeki bu durumdan sonra o, mümkün terimşnden hareketle varlığa gelme ihtimali üzerinden hareket eder. Böylelikle o fiilin ontolojisine devam ederek varlığa gelme imkanı bulunan fiilin durumunu tahlil etmektedir. Üçüncü mukaddimede o, fiilin imkanını belirledikten sonra onun ika manası açısından hale karşılık geldiğini ortaya koymaktadır. Yani ihtiyarın var olma ya da olmama açısından izafi bir yönünün bulunduğunu dile getirmektedir. Dördüncü mukaddimede de tercih ile tercih edilen arasındaki ilişki irdelenmektedir. İşte tebliğ bu çerçeveden insan fillerinin kazandığı anlamı ortaya koymuş olacaktır.

14. ve 15. Yüzyıl Müslüman Düşüncesinde Epistemolojik Açıdan “Mevâkıf” Literatürü

Harun ÇAĞLAYAN³

Müslüman düşüncesi açısından 14. ve 15. asırlar, farklı açılardan bilimde yeniden bir toparlanma ve üretkenlik hamlesine tanık olunan bir döneme işaret eder. Sınırlı olmakla beraber önemli bazı orijinal eserlerin de yazıldığı bu asırlardaki en yaygın bilimsel metot, şerh geleneğidir. Bu geleneğinin önemli ürünlerinden biri de “Mevâkıf” adlı eser ve bunun üzerinde gelişen literatürdür.

³ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Mevâkıf, Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından yazılmış, Sünnî kelam ekolünün görüşlerini Eşarilik üzerinden altı temel başlık altında anlatan bir eserdir. Klasik kelâm tarihinin son hacimli metni olarak kabul edilen bu metin üzerine Osmanlı bilgilerinden Hayâlî, Hocazâde ve Kesteli gibi bilginler tarafından yazılmış birçok çalışma olmakla beraber bu şerhlerden en önemlisi, Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) yaptığı "Şerhu'l Mevâkıf" isimli şerhtir. Metin ve şerhleriyle Mevâkıf üzerine oluşan literatür, başta Osmanlı bilim anlayışı olmak üzere İran, Orta Asya Türk ve Hind medrese eğitimi üzerinde derin izler bırakmıştır. Müslüman kelâm ve felsefe eğitiminde temel başvuru kaynağı olarak itibar gören Mevâkıf literatürünün muhtemelen en önemli konusu 'epistemoloji', epistemolojinin temel konusu ise 'akletmek/nazar' bahsidir.

Anlam dünyasının sınırlarını belirleyen ilkelerinin Müslüman düşüncesi açısından nasıl olması gerektiğine ilişkin Mevâkıf literatüründeki yaklaşımlar, etkileri halen devam etmekte olan geniş bir derinliğe sahiptir. Bu bağlamda 14. ve 15. yüzyıl Müslüman düşüncesi üzerinde yapılacak herhangi bir bilimsel değerlendirmenin sağlıklı olması açısından Mevâkıf literatürüne değinmesi oldukça önemlidir.

Tebliğde öncelikle, epistemolojik açıdan Mevâkıf literatürü nitelik ve metot açısından analiz edilecek; sonrasında ise ulaşılan verilerden hareketle 14. ve 15. yüzyıl Müslüman düşüncesi hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Epistemoloji, Mevâkıf, Mevâkıf Literatürü, Nazar.

Hareketin Kategorisi Nedir? 15. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Müeyyedzâde Abdurrahman'ın 'Umumi Şüphe' Tartışmalarına Katkısı

Osman DEMİR⁴

Kelâm eserleri içinde teorik fizik konularını ihtiva eden en güçlü teliflerden biri de şüphesiz *Şerhü'l-Mevâkıf*'tır. Bu eserde tartışılan

⁴ Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

pek çok mesele sonraki dönemlerde müstakil literatür oluşturacak biçimde çeşitli hâşiyelere konu oldu. Entelektüel merakı, kütüphanesi, tahrirâtı ve klasik soruları dönemin karakteristiği olan *tahkuke* uygun göre incelemesiyle öne çıkan bir Osmanlı alimi olan Müeyyedzade Abdurrahman'ın (v. 922/1516) *eş-Şühbetü'l-Âmme* adlı risalesi de Cürcânî'nin (v. 816/1413) bu eserinde tartıştığı hareket-mekân ilişkisi üzerinedir. Müeyyedzede *cüz'ü lâ yetecezâ* risalesinde ele aldığı sürekli nicelik-sürekli nicelik (*zaman-ân*) ilişkisi ile bağlantılı olarak, hareket, zaman ve mesafe meselelerini tamamlayıcı mahiyette bu risaleyi kaleme almıştır. Burada üzerinde durulan temel sorun (şübhe) ise belli bir mesafede hareket eden kürenin bu mesafeyi tek bir mekân ya da birbirine bitişik mekânlar üzerinden mi katettiği hususudur.

Cürcânî belli bir mesafede hareket eden bir nesne için, başlangıç ve son arasında tek-ortak bir mekân olduğunu savunur. Ancak onun kevnî sürekli olarak yenilenmekte ve nisbeti de mesafenin sınırlarına göre değişmektedir. Dolayısıyla mesafenin sınırları varsayımda çoğaldığı gibi bu mekânlar da varsayıma göre çoğalmakta ve böylece bu sürekli mekanda, bitişik iki mekânı varsaymak mümkün olmaktadır. Müeyyedzâde o dönemde 'umumi şüphe' olarak bilinen bu klasik soruna dair Cürcânî'nin cevabını yorumlar ve gerekçeli bir şekilde doğru ve yanlış bulduğu tarafları sıralar. Neticede kendi fizik anlayışına uygun olarak cismin; mekân, nitelik, nicelik ve vaz' gibi temel kategorilerde nasıl hareket ettiğini izaha çalışır. Bu bildiri, Müeyyedzâde'nin *Şühbetü'l-âmmе* risalesi etrafında, XVI. yy.da Osmanlı düşüncesinde fizik konuları bağlamında kelâm-felsefe karşılaşmasını irdelemeyi ve dönemin entelektüel seviyesi hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

KELAM - 2

XIV ve XV. Yüzyılda Kelamın Meşruiyetine İlişkin Tartışmalar ve Necmeddin Tûfi'nin Kelam Savunusu

Rabiye ÇETİN¹

XIV. yüzyıl İslam düşüncesine çok yönlü eserleri ve orijinal görüşleri ile katkı sunan âlimlerden bir de Ebu'r-Rebi' Necmuddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerim b. Saîd et-Tûfi el-Hanbelî'dir (ö. 1316). Mansûriye ve Nâsiriye medreselerinde dersler veren Tûfi, hakkında çeşitli spekülasyonların yapıldığı bir âlim olarak bilinmektedir. Bazı kaynaklarda Tûfi'nin Hanbeli meslektaşları tarafından Şiilikle itham edildiği, muhalif bir âlim olduğunu aktarılmaktadır. Tûfi içerisinde bulunduğu Hanbeli geleneğe göre akılcı ve orijinal özellikleri bulunan bir âlimdir. Hanbeli gelenekte yer almasına rağmen düşünce sisteminde kıyas vb. rasyonel yöntemlere yer vermesi, onu farklı kılan hususlardandır. Farklı bir maslahat anlayışı geliştirmek suretiyle yeni bir yöntem önerisinde bulunması ile ön plana çıkmıştır.

Hanbeli ekolüne mensup olmasına rağmen Kelam ilmine mesafeli bir tavır sergilemeyen Tûfi, itikâdî konuların akılla desteklenerek kelâmî bir tarzda ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Tûfi'ye göre Kelam ilminin meşruiyetinin dayanağı bizzat Kur'an'dır. Ona göre Hz. İbrahim, Kur'an'da zikredilen kişiler arasında Allah'ın varlığını akli çıkarımlarla ispat eden en önemli örnektir. Tûfi, kelimacıları söz konusu örnekliğinden dolayı Hz. İbrahim'in öğrencileri olarak kabul etmektedir.

Bu çalışma, Tûfi'nin Kelam ilmine duyulan ihtiyacı temellendirmeye yönelik olarak ortaya koyduğu argümanları ele almayı hedeflemektedir. Zira usulde Hanbeli bir âlim olan Tûfi'nin; fıkıh, fıkıh usulü, Kur'an ilimleri ve tefsire ilişkin görüşlerini ele alan çalışmaların varlığına rağmen kelâmî görüşlerini merkeze alan bir çalışmanın ya-

¹ Doç. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

pılmadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Tûfî'nin *el-İksir fi ilmi't-tefsir* adlı eserinde, Hz. İbrahim'in Allah'ın varlığı ve birliğini ispatlamak amacıyla ortaya koyduğu akli istidlaller temelinde, kelam ilminin gerekçeliğine ilişkin ortaya koyduğu çıkarımları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam İlmi, İtikâd, Akıl Yürütme, Allah'ın Varlığı, *el-İksir fi ilmi't-tefsir*, Hz. İbrahim, Necmeddin Tûfî

Kelam İlminin Bilimsel Kimliğine Yönelik Tartışmalar: Devvânî'nin Yaklaşımı

Murat KAŞ²

İslam düşünce gelenekleri, insanın nihaî amacının Tanrı'yı bilmek (marifetullah) olduğu hususunda hemfikirdir. Bunun hangi vasıtalarla gerçekleştirileceği sorusu insanın mahiyetine ve idrak araçlarına, nasıl gerçekleştirileceği sorusu yönteme dair tartışmaları beraberinde getirirken, inceleme konusunun ne olması gerektiğine dair yaklaşımlar bilimsel kimlik, kapsam ve bunlara bağlı olarak içerik tartışmalarına yol açmıştır. Nazarî düşüncenin önemli disiplinlerinden biri olan kelam ilminin, tarihinin hiçbir döneminde, bütün mevcutları inceleme amacını güden bir disiplin olma iddiasından vazgeçmediği açık olmakla birlikte, her dönemde değişik saik ve gerekçelerle öne sürülen görüşler, onun bilimsel kimliğine yönelik bir tartışma alanının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kelam ilminin, ilk Mu'tezilî düşünürler elinde tümel bir disiplin olarak inşa edilmesiyle başlayıp mütekaddimîn dönemi kelam düşünürleriyle belirli bir ivme yakalayan gelişim süreci, ehl-i hadisin temel düşünce ve kurgusuna karşıt, akide formunu aşan bir 'rasyonel teoloji'nin oluşumunu beraberinde getirdi. Metafiziğin konusu ile kelam ilminin konusunu eşitleyen Gazzâlî'nin metafiziğin müstakil bir bilim olmadığına ve filozofların farklı bir ilimle uğraştıkları için değil, yanlış düşünceler sebebiyle kelamcılardan ayrıldıklarına dair yaklaşımı 'felsefi teoloji'ye giden yolun ilk taşlarını döşedi. Fahreddin er-Râzî'nin kelam ilmini yeniden yapılandırma projesi, varlık olmak bakımından varlığın kelam ilminin konusu olduğuna ilişkin

² Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

görüşün müteahhirin dönemdeki en güçlü ifadesi oldu. Bu yaklaşım, Seyfeddin el-Âmidî ve Sirâceddin el-Urmevî'nin teklifleriyle birlikte sonraki yüzyıllarda kelam ilminin bilimsel kimliğine yönelik olarak yapılan tartışmaların bir parçası haline geldi. Daha sonra Seyyid Şerif Cürçânî ve Teftâzânî gibi düşünürlerin de dahil olduğu bu tartışmaya katılan önemli isimlerden biri Celâleddin ed-Devvânî'dir. Bu çalışma Devvânî'nin, bahsi geçen yaklaşım ve tekliflere yönelik değerlendirmelerinin analizini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelam ilmi, Devvânî, Mevzu, Tümel disiplin, Bilimsel kimlik

İlk *Fıkhu'l-Ekber* Şerhi 15. Yüzyılda mı Yazıldı?

Kadir GÖMBEYAZ³

Ebü Hanîfe'ye öğrencilerinin rivayetleriyle nakledilen bazı eserler nispet edilmektedir. Bunların en meşhuru şüphesiz *el-Fıkhu'l-ekber* adıyla bilinen inanç meseleleri ile alakalı küçük hacimli risaledir. Esasen çeşitli bibliyografik kaynakların yanı sıra İslamî ilimlere dair diğer eserlerde de *el-Fıkhu'l-ekber* adıyla referansta bulunulan; biri Ebü Hanîfe'nin öğrencisi Ebü Mutî el-Belhî diğeri ise oğlu Hammad b. Ebi Hanife kanalıyla nakledilen iki farklı eser bulunmaktadır. Bu iki eserin birbirinden farklı olduğuna dikkat çekmek üzere Osmanlı âlimi Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) Ebü Mutî kanalıyla rivayet edilen risaleyi *el-Fıkhu'l-ebsat*; Hammad kanalıyla geleni de *el-Fıkhu'l-ekber* olarak isimlendirmiştir. Ancak Beyâzîzâde gibi birkaç âlimin dışında iki eserin ayırdına gerek klasik gerekse de modern çalışmalarda pek dikkat edilmediği görülmektedir. İki farklı eserin aynı adla karşılanması, sadece bu eserlerin birbiriyle karıştırılmasına değil, aynı zamanda bu eserler üzerine yazılan şerhlerde ve bunlara dayanılarak yapılan diğer çalışmalarda bilgi karışıklıklarının, hatta yanlışlıklarının gerçekleşmesine yol açmıştır. *El-Fıkhu'l-ekber*'in iki farklı risale için kullanılıyor olmasından dolayı örneğin *el-Fıkhu'l-ebsat* üzerine yazılan şerhler *el-Fıkhu'l-ekber* şerhi olarak kaydedilip anılmıştır. Bu bağlamda

³ Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, kgombeyaz@hotmail.com +90 533 371 5760

İmam Mâturîdî, Ebu'l-Leys es-Semerkindî, İsmail b. İshak el-Hâtîrî, Abdülazîz el-Buhârî, Ekmeleddîn el-Bâbertî gibi müelliflere nispet edilen *el-Fıkhu'l-ekber* şerhlerinin aslında *el-Fıkhu'l-ebsat* üzerine yazılmış şerhler olduğu görülmektedir. O halde *el-Fıkhu'l-ekber* üzerine yazılan şerhler hangileridir ve bunlardan ilki kim tarafından ve ne zaman yazılmıştır? İşte bu çalışmada bu sorunun peşine düşülecek, *el-Fıkhu'l-ekber* şerhi olarak kaydedilen eserlerin Hammad kanalıyla gelen risalenin şerhi olup olmadığı tahkik edilecek ve özellikle 865/1460'da Bursa Sultaniye Medresesi Müderrisi İlyâs b. İbrahim es-Sînobî tarafından Fatih Sultan Mehmed'e ithafen Bursa'da kaleme alınan *el-Fıkhu'l-ekber* şerhinin *el-Fıkhu'l-ekber* üzerine yazılan ilk şerh olabileceği ihtimalini tahkik etmeye çalışacaktır. Bu tez güçlü delillerle tespit edilebildiğinde Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserine yazılan ilk şerhin 15. yüzyılda bir Osmanlı âlimi tarafından yazıldığı ileri sürülebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, Şerh, Sînobî

Adûdüddin el-Îcî'nin İmamet Anlayışı

Mehmet Akif CEYHAN⁴

Hicri 680 / miladi 1281 yılında Şiraz bölgesi yakınlarında İc şehrinde dünyaya gelen ve hicri 756 / miladi 1355 yılında vefat eden Adûdüddin el-Îcî, Gazzâlî sonrası müteahhirûn dönemi felsefî kelâm ekolünün önde gelen Eşârî kelamcıları arasında yer almaktadır. Başta kelâm alanında olmak üzere pek çok eser ile İslâm düşünce geleneğine katkıda bulunmuş olan İcî, yaşadığı dönemde Eşârî kelâm düşüncesini İslâm dünyasına tanıtmış, pek çok ilim meclisinde ve medreselerde eserleri okutulmuş önemli bir kelamcıdır. Kelâm alanında yazmış olduğu *Kitâbu'l-Mevâkıf* adlı eserine, başta Seyyid Şerif el-Cürçânî olmak üzere şerhler yazılmış ve İcî'nin düşüncesine çeşitli açıklamalar getirilmiştir.

Tebliğimizde Adûdüddin el-Îcî'nin imamet anlayışı ortaya konmaya çalışılacaktır. İmamet konusu, Ehl-i Sünnet akâidi içerisinde inanıl-

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, maceyhan@ybu.edu.tr

ması zorunlu olan konular arasında yer almamaktadır. Şia haricinde klasik kelam ekollerinin, imameti genel anlamda siyasi bir konu olarak değerlendirmesine rağmen, Şia ekolü imamet konusunu itikâdın bir parçası olarak görmektedir. Buna rağmen Eşârilîğin kurucu imamı İmam Eşârî başta olmak üzere sonraki Eşârî kelâmcıları - ki buna Adûdüddîn el-Îcî de dahildir- eserlerinin son bahsini imamet konusuna ayırmak suretiyle kelâma dair eserlerinde imamet konusuna yer vermektedirler.

Tebliğimizde genel olarak Eşâriilerin, özelde ise Adûdüddîn el-Îcî'nin neden kelâma dair eserlerinde imamet konusuna yer verdiklerini tespit edecek, sonrasında ise Îcî'nin imamet anlayışını ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca imamet konusu ile ilişkili olarak gelenegimizde tartışılan imamın nass ile mi atanacağı, biat ile mi seçileceği; imam seçmenin zorunlu olup olmadığı, Hz. Peygamber'den sonra hak imamın kim olduğu, Hz. Peygamber'den sonra insanların en üstününün kim olduğu ve efdaliyyet gibi konular Îcî perspektifinden değerlendirilecektir. Îcî'nin imamet anlayışını ortaya koyarken başvuru kaynağımız Îcî'ye ait *Kitâbu'l-Mevâkıf* adlı eser ve esere dair Seyyid Şerif el-Cürçânî tarafından yazılan ve en kapsamlı ve meşhur şerh olan *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eser olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Eşârilik, Şia, İmâmet, Adûdüddîn el-Îcî, Kitâbu'l-Mevâkıf.*

14. Yüzyıl Sonrası Felsefe, Kelâm, Mantık, Dil ve Usûl Metinlerinde Nazarî Dilin Standartlaşması: Kavlı İfadeleri Üzerinden Bir Tespit

Muhammed YETİM⁵

Fahreddin er-Râzî sonrasında nazari ve dini ilimlerden birçoğunun farklı yönlerden bir yaklaşma içine girdiği artık bilinen bir husustur. Bu yaklaşımda, bilindiği üzere, mantık ilminin müşterek bir girizgâh ilmi olarak kullanılmaya başlanmasının etkisi oldukça büyüktür. Takip eden dönemde, mantık ilminin diyalektiğe taşınmasının bir so-

⁵ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimler ABD. muhammedyetim@sakarya.edu.tr

nucu olarak doğmuş bulunan münâzara ve bahs âdâbı ilminin de bu müşterek zemine dâhil edildiğini görmekteyiz. Böylece hem mantık hem de münâzara ilimlerine ait terimler birçok ilimde müştereken kullanılmaya başlanmıştır. Ancak standartlaşma bununla sınırlı kalmamış, metin içi karşılıklı görüşlerin aktarım üslûplarında da zamanla bir standartlaşma meydana gelmiştir. Bu durumun takip edilebileceği unsurlardan birisi ise kavî ifadeleridir. Bu standardizasyonun farkında olmak, 14. yüzyıl sonrasında kaleme alınmış felsefe, kelâm, mantık, dil ve usûl gibi ilimlere ait eserlerdeki iç içe girmiş tartışmaları doğru bir şekilde takip edebilmek noktasında olduğu kadar hem metin sahibinin hem de aktarımda bulunulan kişilerin fikrî pozisyonlarını doğru bir şekilde tespit edebilmek noktasında da büyük bir önem arz etmektedir. Bu tebliğde belli kavî kalıplarının, tartışmanın belli seviyelerinde nasıl kullanıldığı, farklı ilimlere ait eserler üzerinden ortaya konacaktır. Bu yapılırken felsefe, kelâm, mantık, fıkıh usûlü ve dil alanlarında en çok okunan eserler arasından birer-ikişer adet eserden seçilmiş örnek tartışmalar kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Kelâm, Mantık, Fıkıh Usûlü, Dil, Yazım Tarzı.

**İSBÂT-I
VÂCİB**

Celaledin Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı

Ömer Faruk TEBER¹

Allah'ın varlığını nazarı istidlal yöntemleriyle ispatlama çalışmaları hem kelim hem de İslam felsefesinde belli bir geçmişe sahiptir. Kelam ilminde başlangıç dönemlerinde “hudûs” delili ile “gaye ve nizam” delili öne çıksa da özellikle Gazzâlî sonrası kelimda yani Mütعاahhirîn döneminde imkân delili rağbet görmüştür. İmkân deliline göre çevremizdeki herhangi bir varlığı incelediğimizde onun kendiliğinden var olan zorunlu bir varlık mı, yoksa başkası sebebiyle var olan mümkün bir varlık mı olduğunu sorarız. İncelenen varlığın mümkün olduğu anlaşıldığında araştırma onun sebepleri ile devam ettirilir. Sebepler ya bir zorunluda durur ya da devr veya teselsül meydana gelir. Devr (döngü), bir şeyin kendi kendisinin sebebi olamayacağı kuralı gereği kolayca çürütülür. Fakat sebeplerin sonsuza kadar devam etmesi anlamında teselsülün çürütülmesi daha dakik burhanları gerektirir. Teselsülün iptali konusunda Devvânî'den (1502) yaklaşık iki asır önce Nasîruddin Tûsî (1274) ve Necmeddin Kâtibî (1277) birbirlerine yazdıkları isbât-ı vâcib risaleleri ile meseleyi etraflıca tartışmışlardır. Devvânî, meseleyi bu defa biraz yeni unsurlar katarak, ama adı geçen iki filozofun zikrettiği bazı detaylara girmeksizin iki ayrı İsbât-ı vâcib risalesinde yeniden ele almıştır. Birinci risale *Risâletü İsbâti'l-Vâcib el-Kadîme*, ikincisi *Risâletü İsbâti'l-Vâcib el-Cedîde* adlarını taşımaktadır. Devvânî'nin isbât-i vâcib görüşü, ikinci risaleden hareketle Hatice Toksöz tarafından incelenmiştir. Biz, bu tebliğde meseleyi her iki risaleyi de göz önünde bulundurarak inceleyeceğiz ve Kâtibî ile Tûsî'den farklı ne gibi katkılar sağladığını ortaya koymaya çalışacağız. Devvânî'nin *Kadîme*'de meseleyi iki meslekte iki maksad şeklinde iki farklı yöntemle ele aldığı görülmektedir. Birincisinde zorunlu varlıktan hareket

¹ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı

edilmekte, ikincisinde mümkün varlıktan hareket edilmektedir. Birincinin İbn Sina'nın burhân-ı siddîkî delilini andırdığını söyleyebiliriz. Burhan-ı tatbik ve burhan-ı tezâyüf delillerinin teferruatlı bir şekilde incelendiği bu iki risale Allah'ın varlığını ispat bağlamında irdelenecek ve Devvânî'nin isbât-ı vâcib çalışmalarına sağladığı katkı ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsbât-ı Vâcib, İmkân Delili, Teselsül, Burhan-ı Tatbik, Burhan-ı Tezâyüf

15. Yüzyıl İslam Düşünürü Celâleddin ed-Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Risaleleri ve Etkileri

Hatice TOKSÖZ²

İslam metafizik düşüncesinin en önemli problemlerinden biri Allah'ın varlığının ispatıdır. **İslam düşüncesinin müteahhir dönemi olan XII. yüzyıldan sonraki süreçte müstakil olarak Allah'ın varlığının ispatı, birliği ve sıfatlarının konu edinildiği eserler yazılmıştır. Celâleddin ed-Devvânî (ö. 1501) de önceki literatüre nazaran konuyu daha sistematik ele alan iki risale kaleme almıştır. Devvânî, ilmî hayatının başında, Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme'yi, bilgi düzeyinin oldukça yetkin olduğu ileri yaşlarında ise Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde risalesini yazmıştır. Devvânî'nin mezkûr eserlerine İran ve Osmanlı âlimleri tarafından bu risalelere pek çok şerh ve haşiyeye yazılmıştır.**

Bu tebliğde, ilk olarak Devvânî'nin ismi mezkûr eserlerinin genel olarak içeriği hakkında bilgi verilecek ve buradaki felsefi kavramların İslam düşüncesinin sürekliliği açısından bir analizi sunulacaktır. İkinci olarak da bu eserlerin etkisi çerçevesinde üzerlerine yazılan şerh ve haşiyeler ile ilgili genel bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Devvânî, İsbât-ı Vâcib, er-Risaletü'l-Kadime, er-Risaletü'l-Cedide

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Sonsuzluk Ontolojisi: Burhan-ı Tatbik Teselsülü İptal Eder mi? (Sadruşşeria'nın Katkıları Çerçevesinde)

M. Bilal Öztürk³

İslam düşünce dünyasında Tanrı'nın mevzubahis edilebilmesine zemin hazırlayan en önemli kilit kavram çiftleri arasında; özne-nesne, eser-müessir, hâdis-muhdis, mümkün-kadim, değişen-değiştiren ilişkisi, nedensellik ilkesi ve bunların yanında teselsülün iptali başı çekmektedir. Erken dönemden itibaren Tanrı'nın varlığını temellendirmeye yönelik geliştirilen *hudûs* ve *imkân* delillerinin muahhar dönemde teselsülün iptaline bağımlı olup olmadığı sorunu; felsefe ve kelamcılarının başlıca araştırma konuları arasında yerini almıştır.

Varlık düzeylerinin arasındaki hiyerarşiyi düzenleme sırasında kendisine sıkça referansta bulunulan teselsülün butlanı meselesine; bilgilerin kendi içindeki aşamalarını tebarüz ettirirken de müracaat edilmiştir. Bu meyanda kanıta dayalı nazari bilgilerin kendi arasındaki kısır döngüyü aşabilmek veya teselsülü iptal ettirebilmek; kendisi tüm kanıtların ve kanıtlamaların istinatgâhı mesabesinde telakki edilen bedihi bilgiler anlayışıyla sağlanabilmiştir. Dahası teselsülün sonlandırılması devam eden tarihi süreçte varlık-bilgi alanlarından ahlaki değer alanına dahi transfer edilebilmiştir. Kelam ve felsefe dizgeleri teselsülün iptal edilebilmesi için birbirinden farklı şartlar koşmuşlar, zihin ve nesne açısından değişik perspektifler geliştirmişlerdir. İlerleyen vetire sonlu-sonsuz kavramlarına, aralarındaki ilişki biçimine ilişkin yeni bir dizi problemin çözüm denemelerine tanık olmuştur.

Necmüddin el-Kâtibi (ö. 675/1277) ve Nasirüddin et-Tüsî (ö. 672/1274) arasında hangi tür teselsülün hangi açılardan sonlandırılabilceği hususu ve bilhassa *Burhan-ı Tatbik* hakkındaki felsefi kaygılar karşılıklı yazışmaların ana sorunsalını teşkil etmiştir. *Burhan-ı tatbik* esasında hiçbir sonsuza ekleme-çıkarma yapılamayacağı; hiçbir sonsuzun birbirinden büyük-küçük olamayacağı temeline dayanmaktaydı. Şu halde bu temel üzerine bina edilen değerler dizisi, Tanrı'nın mutlak sıfatlarıyla evren arasında ilişki kurulurken çok daha başka sorunları beraberinde sökün ettirdi.

³ Arş. Gör. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

İşte bu sorunlar çerçevesinde muahhar döneme damga vuran, birçok ilmi projenin, özgün fikirlerin kurucusu ve başlatıcısı olmak şöhretine sahip, Mâtürîdî ekolün öncü kelamcısı Sadruşşeria'nın (v. 747/1346) meseleye yaklaşım tarzının orijinal yönlerini vurgulamak bu bildirinin asıl amacı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Sadruşşeria, Sonsuzluk, Burhan-ı Tatbik, Teselsül.

TASAVVUF DÜŞÜNCESİ - 1

Ahmedî'nin İnsan Tasavvuru -İskendernâme Örneği-

Ali Kürşat TURGUT¹

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ünlü Türk şair ve düşünürü Ahmedî, te'lif ettiği eserlerle daha sonraki yüzyıllarda da adından bahsettirmiş bir kişidir. Hayatı hakkında kesin bilgi olmayan Ahmedî, kaynakların verdiği bilgiye göre ilmini artırmak için Mısır'a gitmiş ve orada Şeyh Ekmeleddin el-Bâbertî'ye öğrenci olmuştur. Aynı dönemde Osmanlı fikir hayatında önemli yeri olan Hacı Hekim Paşa ve Molla Fenârî ile de ders arkadaşlığı yapan Ahmedî, Mısır'da tıp, riyaziye, mantık ve astronomi gibi birçok ilim dalında öğrenim görmüştür. Nitekim düşünür, burada farklı alanlarda edindiği ilmî müktesebâtını daha sonra yazacağı eserlerde ortaya koymuştur.

Ahmedî'nin XV. yüzyılın başlarında kaleme aldığı ve çalışmamızın ana mihverini oluşturan *İskendernâme* adlı mesnevisi onun en meşhur ve etkileyici eseridir. Söz konusu eser Türk edebiyatında bu sahada yazılmış manzum İskender romanlarının ilk örneği olup aynı zamanda en kapsamlısıdır. Adı geçen eserde 8000 küsur beyitte anlatılmaya çalışılan konulara bakıldığında, Ahmedî sadece bir şair değil, tıp, felsefe ve ahlâk alanına dair görüşlerini de manzum tarzda aktaran bir düşünür olarak karşımıza durmaktadır. Mezkûr eserinde Ahmedî'nin Tanrı'nın varlığı, isbât-ı vacip, Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisi, vahdet-i vücûd, erdemler ve siyaset gibi felsefenin ana konuları ve bunların alt başlıklarında görüş beyan ettiği görülmektedir.

Bu çalışmada Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eseri çerçevesinde onun insan anlayışı üzerinde durulacaktır. Tanrı'nın bütün isimlerinin mazharı olarak gördüğü insanı anlatırken düşünürün zihin dünyasında yer yer İbn Arabî'nin irfân felsefesinin izlerini görmek mümkündür.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

Bunun yanında Ahmedî, ruh-beden ilişkisini özellikle ruhu ve onun kısımlarını açıklarken Aristoteles, Galen ve İbn Sînâ çizgisinde bir yaklaşımı benimsemektedir. Özellikle ruh-beden ilişkisini ele alırken düşünürün tıp, mantık ve felsefî birikimini kullandığı daha net ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Ahmedî'nin insan anlayışında bir taraftan Kur'an ve hadislerle atıfta bulunulurken, diğer taraftan da İbn Sînâ ve İbn Arabî'nin benzer konularda kullandığı unsurlara ağırlıklı olarak yer verildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmedî, İskendernâme, Tanrı, İnsan, Ruh.

Riyazetsiz Nazariyatın İmkânı: Bir Nakşî Olarak Molla Camî'nin Vahdeti Vücûd Yorumu

Melek Gündüz KARACAN²

15. asır İslam düşünce dünyasının önemli simalarından olan Molla Abdurrahman Câmî (ö. 1492) dil, edebiyat, hadis, fıkıh ve tefsir gibi pek çok alanda eser kaleme almıştır; ancak onun asıl kimliğini izhar eden ve seçkin kılan eserleri tasavvuf alanına dair olanlardır. Zahiri ilimlerin tedrisini tamamlayıp malumatı amele geçirmek arzusuyla intisap ettiği Sadeddin Kaşgari aracılığıyla Nakşî yoluna salık olan Jami, sufiliğinin ilk altı ayını bir yandan halvet ve riyazet ile diğer yandan da İbn Arabî gibi büyük sufilerin eserlerini mütalaa etmek ile geçirmiştir. Vahdet-i Vücûd nazariyesine böylelikle ünsiyet kesbeden Camî, çok yönlü tabiatının irfan cephesindeki bir tezahürü olarak Nakşî ve Ekberî çizgiyi birbirine yakınlaştırmıştır. Daha çok seyrü sülûkü öne çıkaran ve şariat konusunda oldukça müteşeddid bir gelenek olan Nakşîliğin, pür nazari görünen ve batını yorumlarla örölmüş vahdet-i vücûd telakkisiyle hangi zeminde buluşturulabileceği sorunu Câmî'nin bütünleştirici ve birleştirici “tevhîd” anlayışında çözüme kavuşmaktadır. Câmî'ye göre tevhîd “gönlü birlemek”ten ibarettir. Bu tarifi açılımı eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla “amelde ve ilimde tevhide ermektir”; yani sûfî zorlu bir riyazet süreci olan seyr u sülûk tecrübesinden geçerek amelde tevhide ulaşacak ve böylece kalbini nefsanî istek ve arzulardan temizleyerek yalnız Allah'ı diler hale gelecektir. Bu

² Arş. Gör., Akşaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

şekilde amelde tevhîde eren salik fenâdan rucû ile yeniden doğduğu hayâta vahdet-i vücûd penceresinden bakmaya hak kazanacak ve seyr u sülûk merhalesinde masiva görünen eşyâyı, hakikat nazarıyla idrak edebilecektir. Tebliğimiz de Molla Câmî'nin bu başlangıcı seyr u sülûk, nihayeti de vahdet-i vücûd olan iki cihetli tevhîd anlayışını ortaya koyarak Nakşbendiyye'ye Ekberî meşrebin nüfuzunu Câmî üzerinden tahlil etmeye gayesine matuftur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Molla Cami, Tevhid, Seyr u Sülûk, Vahdet-i Vücûd

Şerhu'l-Akâid Muhaşşîlerinin Tasavvufun Bilgi Kaynaklarından İlhamı Bakışı

Mustafa AYKAÇ³

Mâtürîdî kelim ekolünün itikâdi esaslarını en özet halinde anlatan akâid metnidir. Hanefî-Eş'arî geleneğe mensup Teftazânî'nin bu metin üzerine yazdığı şerh kelim çevrelerinde dikkat çekerek meşhur olmuş ve Ehl-i sünnet müteahhirûn kelâmı içinde şerh ve hâşiye geleneğini başlatmıştır. Eş'arî kelâm geleneğine mensup bir âlimin kendi metinlerine şerh yazması ve kimi yerlerde Eş'arîliği Mâtürîdîliğe üstün tutması özellikle Mâtürîdî kelâm geleneğine mensup çevrelerde bazı tepkisel ilmî çabalara sebep olmuştur. Bu sebeple Ahmed b. Musa el-Hayâlî (875/1470), Hocaşâde Muslihuddin Mustafa (893/1487), Kestelî Muslihuddin Mustafa (901/1496), Ebu İshak İsmâuddin el-İsferâyînî (945/1538) ve Molla Ahmet bu eseri şerh etme gayretinde olmuştur. Osmanlı Medreselerinde Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'inin medrese hocalarının yazdığı hâşiyelerle veya mezkûr hâşiyelerle beraber okutulması metin üzerinden Eş'arî-Mâtürîdî tartışmalarının ve bazen de Mâtürîdîlik savunmasının yapıldığını göstermektedir.

Şerhu'l-Akâid hâşiye literatürü felsefe-kelâm ilişkileri veya Eş'arîlik-Mâtürîdîlik ilişkileri bakımından etkileşimin en güzel gözlemlebileceği bir literatür olmakla beraber kelâm ile tasavvuf ilimleri arasındaki ilişkilerin de tespiti açısından önemli literatürdür. Müte-

³ Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı

kellimlerin herkes tarafından kabul edilen, genel geçer bilgi kaynakları akıl, sağlam duyular ve sadık haberdır. Mütetekellimlerin bu tespitinde kimsenin reddedemeyeceği bilgi kaynakları üzerinden İslâm itikadını tespit ve savunu gayreti yatmakta idi. Bu sayede kelâm apolojik bir ilim olmasına rağmen felsefî alanda söz söyleme hakkı kazanıyordu. İhsan, ihlas, takvâ kavramları üzerinden insanın iç dünyasına seslenen tasavvuf ise kelâma göre daha içe dönük yapı arz etmektedir. Bu sebeple ilham tasavvufçular tarafından bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir.

İlhâmî bilginin doğrulamayan sûiistimallere açık yapısı kelâm âlimlerince sürekli eleştirilen bir konu olmuştur. 14. ve 15. yüzyıllarda yazılan Şerhu'l-Akâid haşiyeleri kelâm ile tasavvuf arasında tartışma konusu olan ilhâmî bilgi hakkında bu dönemde ne düşünüldüğünün anlaşılması bakımından en önemli göstergelerden biridir. Özellikle Osmanlı döneminde tasavvufî yaşamın çok yaygın olduğu, bazı büyük devlet adamlarının tasavvufî oluşumlara mensup olduğu düşünüldüğünde mezkûr muhaşşilerin konu hakkındaki düşünceleri dönemin dinî mentalitesi hakkında önemli ipuçları verecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tasavvuf, Şerhu'l-Akâid, Haşiye Gele-neği, Osmanlı.

TASAVUF DÜŞÜNCESİ - 2

Gülşen-i Raz Felsefesi

M. Kasım ÖZGEN¹

Mahmud Şebusteri (1284- 1319) tasavvufi yaşantı, kültür ve felsefesinin yoğun olduğu İran'ının Tebriz'de kentinde yaşamıştır. Kısa bir ömrüne rağmen tasavvufi düşünceye çok büyük katkıları olan eserler vermiştir. Eserlerinde çoğunlukla tasavvuf, kelâm ve felsefe konuları üzerinde vermiştir. Şebüsteri'nin zihin dünyasını tasavvufi şiirin öncüleri olan Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr, Feridüddin Attâr ve Mevlânâ Celâled-din-i Rûmî'nin etkilediğini ve onların aşk ve vecd yollarını tercih ettiğini söyleyebiliriz. Gölpınarlı, onun *Gülşen-i Râz*'ındaki birçok beyti Mevlânâ'nın Meşnevî'sindeki beyitleriyle uyumlu bulmaktadır. Lâhîcî'nin şerhinde de Meşnevî'den alıntılar mevcuttur. Ancak Şebüsterî genel olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin etkisindedir. Bununla birlikte ifadeleri İbnü'l-Arabî'nin ifadelerinden daha açık ve daha vecizdir.

Bu eserlerin arasında özellikle *Gülşen-i Raz* tasavvuf felsefesi açısından bir şah eser olarak kabul görmektedir. *Gülşen-i Râz* Horasan sûfîlerinden Emîr Hüseyinî Sâdât-ı Herevî'nin sorularına cevap olarak şeyhi Bahâeddin Ya'kûb'un isteğiyle kaleme alınan Farsça bir mesnevidir. Bu eser üzerine birçok şerh yazılmış ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Şebusteri bilgi ve mana ehli tarafından kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan bu eserin meydana geldiğini söylemektedir. Emir Hüseyin'in soruları, tam da tasavvuf felsefesi açısından sorulması gereken sorular olması ilginç ve son derece sevindiricidir. Bu nedenle *Gülşen-i Raz*'daki sorulara verilen cevaplar tam bir tasavvuf felsefesidir. Biz de onun eserindeki tasavvuf felsefesi görüşlerini bu sempozyumda açıklamak, betimleme ve yorumlama tekniği ile yeniden değerlendireceğiz.

Emir Hüseyin'inin sorduğu sorular şunlardır: düşünme (tefekür) nedir, düşünce (fıkr) gücünü ne kontrol eder, insan-ı kamile giden

¹ Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

yolda şart olan “düşünce” nedir, düşünce niçin bazen “kulluk” bazen de “isyan” olarak kabul edilir, ben kimim, bana benden haber verebilir misin, çünkü ben, benden habersizim, arayış, yolculuk nedir, nasıldır, kendinden kendine yolculuk nasıl yapılır, kime tam olgun kişi denilir, birlik sırina kim vakıf olur, arif kimdir, irfan nedir, aşk nedir, ben Hakım ne demektir, ulaşmak, vuslat, yol alış nedir, mümkün varlık olan insan “mümkün” dairesinden dışarıya nasıl çıkabilir, mümkün ile zorunlu varlığın birleşmesi ne anlama gelir, yakınlık uzaklık, çokluk birlik nedir, söz, ses, nefes nedir, cüzde küllü görmek nasıl olur, Allah ve alem ilişkisi nasıl bir ilişkidir, mana eri göze, dudağa, güzelle, şaraba ve muma işaret eder, tüm bu semboller ne anlama gelir, gerçeğe ulaşmada mecazın, simge ve sembolün rolü nedir?

İşte tüm sorulara verilen cevaplar Gülşen-i Razı felsefesi hakkında bize bilgi vermektedir. Biz de bu bilgiler ışığında Şebusteri’nin tasavvuf felsefesi hakkındaki görüşlerini analiz edip değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Şebusteri, Gülşen-i Raz, Tasavvuf Felsefesi, Düşünme nedir? Arif kimdir?

Davud El Kayserî Düşüncesinde Ez-Zerretü’l-Beyza, Ab-ı Hayat ve İlm-i Ledün

Emine Elif ÇAKMAK İGALÇI²

İlim ve hayat bireyin yaratılma gayesini içinde barındıran iki önemli unsurdur. Bu iki kavramın devamlılığı ve birbiriyle olan ilişkisi kişinin yaratılış amacına ulaşmasını sağlarken, bireyin yaşantısını etkin ve verimli hale getirecektir. Hayatın başlangıcı ve sürekliliği “su” nimetiyle oluşup devam ederken, ab-ı hayat’ın aslında bir ilim çeşidi olabilirliği düşüncesi karşımıza çıkabilmektedir.

Bu fikirden hareketle 14. yüzyıl sufi filozoflarından ve aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin ilk müderrislerinden olan Davud el-Kayserî; tasavvuf felsefesine getirdiği özgün düşünce ve kavramlarla tanınmakta, bu özgünlüğünün kaynağını da mensubu olduğu Ekberîyye ekolünün kurucusu Muhıyddün İbn-i Arabî’den almaktadır. O’nun derunî

² Dr. Öğrt. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi İslamî İlimler Fakültesi, elifigalci@kayseri.edu.tr

açıklamalarına şerhler getirirken kendi düşünce sistemine de temel teşkil edecek kazanımlar elde etmiştir. Kayserî, tasavvuf felsefesinde mevcut kavramlara yeni tanımlama ve açıklamalar yaparken aynı zamanda özgün kavramlar ile derinlemesine bir düşünce özgünlüğü oluşturmaktadır. Biz bu makalemizde bu özgün kavramlardan biri olan ez zerretü'l-beyza (Beyaz Atom) kavramını ele alarak, su, hayat suyu ve ilm-i ledün bağlamında Davud el-Kayserî'nin tasavvufi bakışını açıklamaya çalışacağız. Manevî hayatın ilkesi olan su ile anlatılmak istenen ledün ilmini, suda ki enerjiyi vurgulamak için kullandığı ez zerretü'l beyza kavramıyla ele alarak, fiziksel ve ruhsal(manevî) boyutlar arasında köprü olacak hayat suyu ve ledün ilmini felsefe, kelim ve tasavvuf ilminin ileri gelen üstatlarından Davud el Kayserî perspektifi ile inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: Davud el-Kayserî, Ez-zerretü'l-beyza, Ab-ı hayat, İlm-i Ledün, Su.

Felâsife ve Mütেকellimîni Tahkîk Sahasına Taşımak: Yazıcızâde Muhammed Efendî'nin “Megâribü'z Zamân” İsimli Yazma Eserinde Tasavvuf, Felsefe ve Kelâm

Mehmet Bilal YAMAK³

Yazıcızâde Muhammed Efendî'nin (ö. 1455'ten sonra) asıl adı *Megâribü'z-zamân li-gurûbi'l-eşyâ' fi'l-a'yn ve'l-ı'yân* olan, lâkin kısaca *Megâribüz'zamân* ya da *Megârib* şeklinde tanınan kitabı, Osmanlı Düşüncesinde önemli yere sahip *Muhammediyye* ve *Envâru'l-âşıkîn* adlı eserlerin kaynak metnidir. Her ne kadar bu iki eser *Megârib*'in tercümesi olarak tavsif edilmiş olsalar da *Megârib*, tasnif ve muhtevâ itibarı ile daha girift, detaylı ve zamanın ulemâsını gözetererek yazılan bir eserdir. Osmanlı devri de dâhil olmak üzere tab' edilmemiş, yazma hâlinde kalmıştır.

Eserin en mühim hususiyetlerinden birisi Muhammed Efendî'nin kendi zamanına kadar olan ilmi ve irfânî mirâsı tevârüs etmesidir. Eserde adları geçen hakimler, sûfiler, mütেকellimler ve diğer ulemâ zümresi teker teker incelendiği zaman görülecektir ki Yazıcızâde Mu-

³ Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

hammed Efendi kendinden önceki felsefî, kelâmî ve tasavvufî mirası zamanın eleğinden geçirmiştir. Eserde; Platon, Aristoteles, İbn Sînâ, Fahreddîn-i Râzî, İbn Arabî, Sadreddîn-i Konevî, İbn Fûrek, Molla Hamza Fenârî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Saidüddîn-i Fergânî, Sirâcüddîn-i Urmevî, Sa'düddîn-i Teftezânî, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, , Nasîrud-dîn-i Tûsî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Hamid el-Gazzâlî, Muhyiddîn-i Arabî, Cüneyd-i Bağdâdî, Müeyyidüddîn-i Cendî, İbn Sînâ, Ali b. Ömer el-Kâtibî ve diğer hakîm, mütekellimler bazen muhakkik sûfîler gözündeki yerleri ile bazen de kendi ilimlerinin icaplarıncı tartışılır.

Tespit ettiğimiz bir arşiv belgesine göre XIX. yüzyılda devlet tarafından neşredilme kararı alınan lâkin bu teşebbüsün akîm kalması ile yazma kütüphanelerinde kalmaya devâm eden bu eserin üzerinde duracağımız bu çalışmada; Eserin muhtevâsı ve kapsamı hakkında değerlendirmelerde bulunulacak, ayrıca kaynak metinlik ettiği *Muhammediyye* ve *Envâru'l-âşıkîn* kitapları çerçevesinde bazı dikkatlerde bulunulacaktır. Eserin on beşinci yüzyıl İbn Arabî düşüncesine getirdiği yorumlarda bu tebliğ çerçevesine dâhildir.

Anahtar Kelimeler : Yazıcızâde Muhammed Efendi, Megâribü'z-zamân, Muhammediyye, Envâru'l-âşıkîn, Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi

TASAVUF DÜŞÜNCESİ - 3

Halka Dönük Tasavvufun İki Büyük Eseri Muhammediyye Ve Envârü'l-Âşıkîn'de Hakikat-i Muhammediyye Yorumu

Mehmet UYAR¹

Hakikat-i Muhammediyye düşüncesi, bilindiği gibi tasavvufi düşüncenin en girift konularından biridir. Bu bağlamda, Hakikat-i Muhammediyye düşüncesinin izlerini, miladi 9. yüzyıldan itibaren sürmek mümkündür. Fakat kavramın gerçek manada tasavvufi kıvamına ulaşması İbn Arabî ve Abdülkerîm el-Cîlî ile olmuştur.

Bilindiği gibi İbn Arabî, bilhassa Vahdet-i Vücûd görüşü ve bu görüşünün beraberinde getirdiği pek çok kavramla, Anadolu tasavvuf düşüncesi üzerinde hayli etkili olmuştur. Denilebilir ki, İbn Arabî'nin eserleri ve düşünceleri, Anadolu'da tekrar tekrar işlenmiş, şerh edilmiş ve muazzam bir literatür oluşturmıştır. Bu, bir bakıma, Anadolu'da, felsefi ve metafizik ağırlıklı bir tasavvuf düşüncesinin de kurulumunu göstermektedir. Hakikat-i Muhammediyye düşüncesi de, aynı minvalde, felsefi, girift ve metafizik örüntülerle işlenmiş bir zeminde gelişip biçimlenmiştir. Bununla birlikte, böylesi önemli, yaratılış ile ilgili bir konunun da bir şekilde halka intikali hem zor hem de kaçınılmaz idi. İşte biz çalışmamızı, bu intikalın keyfiyeti üzerine inşa etmeyi düşünüyoruz.

Çalışmamızı, dönemin eserlerini genel hatlarıyla taramanın yanı sıra, esas olarak Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö. 855/1451) "Muhammediyye" ve Ahmed Bîcan'ın (ö.870/1466) "Envârül-Âşıkîn" adlı eseleri üzerinden yürüteceğiz. Zira bilindiği gibi yüksek düşüncenin ürünü olan tasavvufî konular, bu eserlerde daha çok sözlü kültürle beslenen insanlara hitap edecek şekilde ele alınmıştır. Yine, bu eserlerin Anadolu düşüncesini ve ahlâkını kurmaktaki büyük etkisi de hesaba

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

katıldığında, yüksek düşüncenin ürünü olan konuların halka aktarılabilmesi meselesi ayrıca önem kazanmaktadır. Ayrıca, bu iki eserin, müelliflerinin kardeş olmaları dolayısıyla da birbirleri ile fikrî alt yapı açısından organik bağlarının olması, Anadolu halkı üzerinde, iki eserin adeta yan yana bir tesir icra etmiş olmaları da, bizim bu iki eser özerinde çalışmamızda etkili unsurlardan biri olmuştur.

Bu noktada çalışmamız, akla gelen şu sorular etrafında şekillenecektir: Tasavvufun en zor konularından biri, halka ne suretle ve nasıl aktarılmıştır? Bu aktarım esnasında, bir değişim ve halkın anlamasına yönelik bir açılım, hâsılı, entelektüel bağlamından bir kopukluk meydana gelmiş midir? Bu eserlerin, yüzyıllar boyu halk arasında okunduğu da düşünüldüğünde, en zor metafizik konuların halka aktarımının keyfiyeti ve amacı ve sonuçları hakkında neler söylenebilir?

Bu minvalde, tebliğimizi, Hakikat-i Muhammediye düşüncesinin, 15. yüzyılda halka aktarımının mahiyeti hakkında hazırlamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hakikat-i Muhammediye, Muhammediye, Envârü'l-Âşıkîn, Anadolu Düşüncesi

14. Yüzyılda Hurufilik ve Tasavvufta İlmü'l-Huruf

Ahmet Cahid HAKSEVER²

Gülsemin KÜTÜK³

Araştırmada, ilmu'l-huruf ile 14. asırda bir akım halinde ortaya çıkan Hurûfiliğin tasavvuftaki yansımalarına panoramik tarzda değinilmektedir. Bu çerçevede ilmü'l-hurufun ortaya çıkış sebepleri, İslam öncesi durumu çalışmanın giriş kısmını oluşturmaktadır. Genelde Müslüman dünyada, özelde sufiler arasındaki tesirleri, harf ve rakamlara dair sembolik anlam içeren terimler ve bunlara eserlerinde yer veren sufiler, 14. asır ilim tasniflerindeki konumu, bu yüzyılda yaşamış Fazlullah Estrabazi ile doktrin halinde teşekkülü sonrası Hurufiliğin tarikatlara tesiri tebliğin kapsam ve sınırlılıkları içinde incelenen konulardır.

² Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.

³ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Harflerle sayıların kutsallık ya da çeşitli sembolik anlamlar yüklemesi şeklinde tanımlanan ilmü'l-hurûfa Eski Mısır, Yakındoğu ve Hint uygarlıklarında, daha sonraları Yahudi, Hristiyanlarda, İslamiyet öncesi adet kültür ve geleneklerinde rastlamak mümkündür. İslâm kültüründe ilmü'l-hurûfun şekillenip yaygınlık kazanmasında İbnü'l-Arabi önemli bir yere sahiptir. Eserlerinde bu konuya değinen İbn Arabi, Allah-Kâinat-insan ilişkisinde harflere sembolik anlamlar yükler.

14. asırda ilim tasniflerine dair İbn Haldun ve Şemseddin el-Âmûlî eserlerinde ilmu'l-hurufu da kategorize etmişlerdir. *Mukaddime*'de harflerin esrârı, "İlmü esrârî'l-hurûf" başlığı altında incelenirken *Nefâisü'l-Fünûn*'da huruf ilmi, tasavvufun alt başlığında değerlendirilmektedir.

Bir akım olarak Hurufiliğin doktrin yapısı XIV. yüzyılda İran'da yaşayan Fazlullah Esterebâdî belirlenmiştir. Kendisi bâtinî yorumları sebebiyle Timur döneminde idam edilmiştir. Hurûfilik, onun vefatından kısa bir süre sonra yapısını koruyamamış, başka dini akımların içrisine nüfuz ederek varlığını sürdürmüştür. İran ve Azerbaycan coğrafyasında doğan Hurûfilik, Aliyyu'l Alâ, Mir Şerif, Nesimi, Refi'i gibi isimlerce Anadolu'ya oradan da Balkanlar'a geçmiştir. Hurufi öğretiler Bektaşilik, Mevlevilik ve kısmen Halvetilik'te karşılık bulmuştur.

Garibnâme'nin Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi Açısından Önemi

Muammer CENGİZ⁴

Eğer bir "Osmanlı tasavvuf düşüncesi"nden söz etmek gerekcekse bu düşüncenin esaslı unsuru harhalde Osmanlı'da kaleme alınan metinlerde (telif-çeviri-şerh) aranmalıdır. Elbette bu metinlerin tevârüs ettiği bir düşünce hâlihazırda mevcuttu. *el-Luma'*, *Taarruf*, *Keşfül-Mahcûb*, *Mesnevî*, *Füsûsu'l-Hikem*, *Miftâhü'l-Gayb*, *Lemaât* ve *Gülşen-i Râz* gibi tasavvuf klasiklerinden yüksek tasavvuf metafiziğinin temsilcisi sayabileceğimiz eserlere kadar geride zengin bir tasavvuf literatürü bulunmaktaydı. Osmanlı asırlarına intikâl ettiğimizde bir tarafta *Muhammediyye*, *Müzekki'n-Nüfûs*, *Vesiletü'n-Necât*

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

ve *Garibnâme* gibi popüler mâhiyetle halka dönük eserler tarafta ise daha çok Osmanlı öncesi dönemin tasavvuf metafiziğine ait eserlerinin tercüme ve şerhlerinden oluşan zengin bir birikim mevcuttu. Söz gelimi Dâvûd el-Kayserî tarafından *Fûsûs*'a, Molla Fenârî tarafından *Miftâhü'l-Gayb*'a şerh yazılmıştı. Osmanlı tasavvuf literatürüne bakıldığında öncesinden devralınan mirasın nasıl bir üslûb ile takdim edildiği, hangi hedeflerin gözetildiği, düşüncenin çeşitlenen ve renklenen yanlarının neler olduğu Osmanlı tasavvuf düşüncesine bakışımızı şekillendirecek sorulardan bazılarıdır. *Süreklilik* ve *değişim* ifadeleriyle söz konusu geçişi açıklamak mümkündür. Bu noktada nelerin süreklilik sağladığı hangi noktalarda değişiklik görüldüğü ilgili metinlere mütemadiyen sorulacak sorulardır. Osmanlı tasavvuf düşüncesini kuran metinler için elbette bir yeknesaklık söz konusu değildir. Bununla birlikte bu kategorik bakış açısı her iki kanattaki eserlerin mevzûlarına odaklanıldığında mâhiyet farkı neredeyse aradan kaybolur. Geriye üslûp farkı kalır. Dolayısı ile Osmanlı tasavvuf metinlerinin en alt düzeydekenden en üst düzeydekine varana kadar ele aldıkları konular ve gözettikleri gaye bakımından bir birliktelik taşıdıkları fakat hedef kitlesi, sosyolojik kaygıları ve üslûpları bakımından farklılaştıkları da söylenebilir. Mutasavvıf-şâir Âşık Paşa'nın (ö. 733/1332) *Garibnâme* isimli tasavvufî mesnevîsi Anadolu'da Türk tasavvuf edebiyatının en eski ve tesir dairesi çok geniş olmuş eserlerden biridir. Eserin Türkçe olarak kaleme alınmış olması, dilinin sâdeliği gibi sebeplerin yanında dinî, tasavvufî içeriğine didaktik bir üslûbun eşlik etmesi asırlar boyunca çok geniş bir okuyucu zümresine hitap etmesini sağlamıştır. Popüler tasavvuf külliyyâtının önemli örneklerinden biri sayılabileceğimiz *Garibnâme*'nin esas fonksiyonlarından biri halkın dinî, tasavvufî duyarlılığına yön vermiş olmasıdır. Rızâ Tevfik başta olmak üzere pek çok tasavvuf edebiyatı araştırmacısı tarafından önemli bir mevkide değerlendirilen bu muhalled eserin tasavvufî cephesi Osmanlı tasavvuf düşüncesi açısından taşıdığı kıymete de odaklanarak henüz yeterli düzeyde tasavvuf araştırmalarının konusu olmuş değildir. Hâlihazırda eser üzerine yapılan çalışmalar gramatik incelemelerin ötesine geçebilmiş değildir. Biz bu çalışmada Âşık Paşa'nın tasavvufî ve fikrî dünyasını kısaca hülâsa

ederek *Garibnâme*'nin Osmanlı tasavvuf düşüncesine hem entelektüel düzeyde hem de toplumsal ölçekte ne tür bir katkılarda bulunmuş olduğunu tespit etmeye çalışacağız.

XV. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında Gizli İlimler ve Tasavvuf İlişkisi: Abdurrahman Bistâmî ve Akşemseddin Üzerinden Bir Sorgulama

Abdullah Taha ORHAN⁵

Faruk AKYILDIZ⁶

Osmanlı düşünce tarihi bağlamında ilm-i hurûf, vefk, cefr ve simya gibi gizli ilimler alanında ilk akla gelecek isimlerden biri, Ahmed el-Bûnî'nin (ö. 622/1225) görüşlerini Mısır'da tedris ettikten sonra bunları Anadolu'ya taşıyan Abdurrahman Bistâmî'dir (ö. 858/1454). Bistâmî her ne kadar gizli ilimler konusundaki müktesebâtıyla meşhûr olsa da Bistâmî adını almasına sebep olan şey aslında onun kendini bir sûfî olarak, muhtemelen Üveysî yolla bağlandığı Bâyezîd-i Bistâmî'ye (ö. 234/848 [?]) atıfla tanımlamasıdır. Dolayısıyla Bistâmî'nin tasavvufî kimliğinin hurûfî kimliğinin önünde olduğu söylenebilir. Dönemin önde gelen sûfilerinden olan Akşemseddin (ö. 863/1459) ise tıp ilmiyle iştigâl etmiş ve İstanbul'un fethini önceden keşfetmiş olsa da gizli ilimlere mesafeli durmuştur. Fatih Sultan Mehmed'e olan kırılgınlığının altında da bir dünya imparatorluğu kurmak isteyen ve bu amaç doğrultusunda gelecekte haber veren, gizli ilim sahiplerine ihtiyaç hisseden Fatih'in Akşemseddin'den bu yöndeki ısrarlı taleplerinin yatıyor olması muhtemeldir. Diğer taraftan Akşemseddin'in ve şeyhi Hacı Bayram-ı Veli'nin, gizli ilimlerin o dönemdeki bir diğer temsilcisi sayılabilecek Şeyh Bedreddin'le ya da onun hocası olan Bistâmî ile aralarının iyi olduğu, Akşemseddin'in takipçileri olan Şemsîyye tarikatı mensupları arasında Şeyh Bedreddin'in *Vâkıât*'ının okunması ve şerh edilmesi şeklinde bir uygulama olduğu, yine Şeyh Bedreddin'in menâkıbını kaleme alan torunu Hâfız Halil'in Akşemseddin'in müridi olduğu, ayrıca Akşemseddin'in önde gelen halifelerinden Abdurrahim

⁵ Arş. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

⁶ 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

Karahisârî'nin (ö. 888-900/1483-94 arası) kıyâmet alâmetlerine hasrettiği bir risâlesi olduğu ve bu risâlede Bistâmî'ye doğrudan atıfla onun *Nazmu's-sülûk*'ünden ilgili bahisleri iktibâs ettiği bilinmektedir. Bu tebliğde, Abdurrahman Bistâmî ve Akşemseddîn örnekleri üzerinden XV. yüzyıl Osmanlısı'nda gizli ilimler ve tasavvufun nasıl bir ilişki içerisinde olduğu tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Tarih, Osmanlı Devleti, Abdurrahman Bistâmî, Akşemseddîn, Gizli İlimler.

TASAVUF DÜŞÜNCESİ - 4

Kutbüddinzâde İznîkî'nin *Risâle İhticâcî Âdem Ma'a Mûsâ* İsimli Eseri: Hz. Âdem İle Hz. Musa Tartışması Hadisinin Zâhirî ve Bâtınî Anlamlarına Dair Bir İnceleme

Orhan MUSAKHANOV¹

Kutbüddinzâde İznîkî (ö. 885/1480), Hz. Mûsâ'nın Hz. Âdem'e 'Sen Allah'ın yed-i kudretiyle yarattığı, kendi ruhundan üflediği, meleklerle secde ettirdiği ve cennete yerleştirdiği, sonra işlediğin hata ile insanların yeryüzüne indirildiği Âdem değil misin? diyerek başlattığı tartışmanın Müslim rivayeti üzerine bir risale yazmış ve Fatih Sultan Mehmed'in (ö. 886/1481) sadrazamlarından Mahmud Paşa'ya (ö. 878/1474) ithaf etmiştir. İznîkî, bu risalede hadis üzerine söylenen zahiri yorumları *Mesâbih* şerhlerinden aktarmış, ardından babası Kutbüddin İznîkî'nin (ö. 821/1418) zikri geçen zahiri yorumların zaaflarını ve bu zaafların nasıl çözülebileceğini içeren yorumunu zikretmiş ve babasının yorumunun Turbuştî (ö. 661/1263) ve Suhûmî (ö. 774/1373) gibi hadis şârihlerinin görüşlerine yakın olduğunu belirtmiştir.

Kutbüddinzâde, babası da dahil yapılan bütün zahiri yorumlar hakkında "onların söylediklerini etraflıca düşündüysen anlarsın ki onlar, hadisin anlamlarının örtüsünü açmaya güç yetiremediler. Çünkü onlar zahir oldukları için hadisin manasını kendi rütbelerine indirdiler. Durum şu ki Resûl-i Ekrem bazen tarikat ehline, bazen de hakikat ehline işaret eder" diyerek Hz. Âdem'in cennetten inişinin batınî anlamlarını zikretmeye başlar ve bu batınî anlamları hikmet ve maslahat kavramları üzerine inşa eder. Kutbüddinzâde, hicri 863 senesinde telif ettiği eserinin bir nüshasını hicri 874 senesinden sonraki bir tarihte tashih ederken kendine ilham edilen bilgilere istinaden çıkardığı batınî anlamın birini eserin hamışında şu sözlerle desteklemiştir: "Seneler

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

sonra bu yorumu iki muhakkik şeyhin; İbnü'l-Arabî [ö. 638/1240] ve Konevî'nin [ö. 673/1274] sözlerinde gördüm." Bir diğer batınî anlamı da benzer şekilde şöyle desteklemiştir: "Seneler sonra bu yorumu destekleyen görüşü İbnü'l-Arabî'nin *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*'sinde gördüm, İbnü'l-Arabî şöyle demektedir '...' Bana bunu ilham ettiğine göre Allah'a şükrettim." Bu nakiller, Kutbüddinzâde'deki İbnü'l-Arabî ve Konevî etkisinin gücünü ortaya koymaktadır.

Hadisin ister zahirî isterse de batınî anlamlarının içerisindeki ana ve ortak mesele kader meselesidir. Bu tebliğde hadis-i şerif üzerine getirilen zahirî ve batınî anlamlar irdelenerek başta kader meselesi olmak üzere kelâmî ve tasavvufî bakış açılarının benzeştiği ve ayrıldığı noktalar ortaya konacaktır.

Anahtar Kavramlar: Tasavvuf, Hadis Şerhi, Kutbüddinzâde İznîkî, Hz. Âdem, Hz. Mûsâ, Kader, Zâhir-Bâtın Yorum

Abdurrahman Câmî'nin Tasavvuf Düşüncesiyle Ali Şir Nevaî Üzerindeki Etkişi

Farruhbek OLİM²

Makalede büyük Özbek şairi ve düşünürü Alişir Nevaî'nin "Hamsatu-l müteheyyirin" ("Hayret Verici Beşli") eserinin yazılış tarihi ve âmilleri, bu eserin müellifin sanatındaki yeri, eserin tür özellikleri ve Camî timsalinin yaradılışı kaleme alınmıştır.

Nevaî birçok şiiri ve düz yazı eserinde hocasını güzel kelimelerle vasfeder. Yalnız, hocasını tam olarak anlatan, onu hatırlatan bir risale yazmaya ihtiyacı vardı. Dolayısıyla Nevaî, Camî vefatından iki sene sonra, yani 1494 yılında "Hamsatu-l müteheyyirin" ("Hayret Verici Beşli") eserini yazdı.

Nevaî, "Badayeu'l-bidaye" eserinin dibacesinde, "Hazayinu-l manî" eserindeki "Garayibu's-sığar", "Navadiru's-şebab", "Badayeu'l-veset", "Fevayidu'l-kibar" divanlarında bulunan şiirlerde, "Sitte-i Zaruriye" eserinin dibacesinde ve bu eserde bulunan kasidelerde hocasını met-hetmiştir. "Divan-ı Fânî"de Camî'ye birçok tettebbu bağlamış ve onun

² PhD, Özbekistan Gazetecilik ve Kitle İletişim Üniversitesi Öğretim Üyesi, farolimbek@gmail.com

tavrında gazeller yazmıştır. “Mahbubu-l kulub”, “Muhakemetu-l lûgatayn” ve “Mizanu-l avzan”da eserlerinde de hosacının ismini birkaç kez anar. “Hamsa” eserinin her destanında ayrı bir bölüm hocasına aittir. “Mecalisu-n nefais” tezkiresinde de onu tarif eder.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarikat, Nakşibendilik, Melametiyye, Şeyh, Tezkire, Hâlet

The Influence Of Maturidiyah On Sufism In Mawarannahr (9-20 Centures) Mâverâünnehir’de Mâtürîdiyye’nin Tasavvuf Üzerine Etkisi (9-20 Yüzyıllar)

Dr. Ibrahim USMANOV³

Söz konusu makalede Hakim Tirmizî, Ebu Bekir Kalâbâdî, Yusuf Henedânî, Abdülhâlik Gucdüvânî, Müstemli Buhârî, Ahmet Yesevî, Hâce Muhammet Parsâ, Yakup Çerhî, Mahdumî A’zam, Musâhân Dehbedî, Süfi Allayâr, Ali Şir Nevâî, Necmeddin Kübrâ, Kârî Hokandî, Hezinî, Azımhoca İşân gibi Mâverâünnehir süfilerince kaleme alınan eserler incelenerek, Mâverâünnehir Tasavvufu’nun tüm aşamaları (zühd, tasavvuf, tarikatlar - Nakşibendiyye, Yeseviyye, Kübreviyye, Kâdiriyye) yüzyıllar boyunca Mâtürîdiyye Öğretimi etkisi altında olduğu tezi ortaya konulacak.

Anahtar Kelimeler: Mukallit, Ali Şir Nevâî, Hanefî-Mâtürîdî İlkeleri, Nakşibendî, Mutezililer.

14-15.Yüzyılda Merkezi Asya’da Tasavvuf

Komiljon RAKHİMOV⁴

İslam medeniyetinin büyük merkezlerinden biri Merkezi Asya’da tasavvufun meydana gelme koşulları yeterince öğrenilmemiştir. Mevcut kaynaklar ve araştırmalara göre, Merkezi Asya’da yaygın mezhep statüsüne sahip Sunni-Hanefilik bu coğrafyada sufi görüşler ve hayat tarzının oluşumunda önemli yere sahip etkenlerden biri olarak hizmet etmiştir. Ayrıca Maveraünnehir diyarında faaliyet gösteren çeşitli

³ Vice Rector for Academic Affairs, International Islamic Academy of Uzbekistan

⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi bünyesindeki Ebu Reyhan Beruni adındaki Doğu Bilimleri Enstitüsü kıdemli araştırmacısı, Tarih Bilim Dalı doktoru (PhD) kom_rah@mail.ru

konfesyonel ve akidevi akımlar ile birlikte, İslam dünyasının başka ülkelerinde ortaya çıkan sufilik mektepleri ve akımlarının gayeleri belli oranda Merkezi Asya'da tasavvufun meydana gelmesini ve gelişmesini etkiledi. Merkezi Asya tasavvufunun ilk dönemlerindeki temsilcileri, genellikle, İslam ulemaları ve muhaddisler, fakihler, tüccarlar, zanaatkarlar ve gaziler arasından çıkmıştır.

Merkezi Asya tasavvufu çok eski ve zengin tarihlere dayanır. İslam uygarlığının Hicaz, Irak, Şam, Mısır, Horasan gibi büyük merkezleriyle aynı sırada kadimi Maverâünnehir de tasavvuf beşiklerinden biri olarak dünyaya meşhür oldu. Özbekistan topraklarında sufilik mektepleri, akımları ve tarikatları meydana geldi, dünyaca ünlü sufiler yetişti. VIII-IX.yüzyıllardan itibaren Medine, Basra, Kufe ve Horasan zahidiye ekolü ile aynı sırada Merkezi Asya zahidiye mektebi meydana geldi. Ayrıca, IX-XI.yüzyıllarda Nişapur, Mısır, Damask ve Bağdad sufilik ekolleri ile beraber Merkezi Asya sufilik ekolü gelişmede devam etti. IX-XI.yüzyıllarda oluşan ve faaliyet gösteren on iki sufilik akımının ikisi – hakimiyeye ve seyyariyeye ve XII.yüzyıldan itibaren İslam dünyasının çeşitli noktalarında meydana gelen elliden fazla sufilik tarikatının dördü – yeseviye, hocagon-nakşibendiye, kübraviye ve işkiye tarikatlarının ortaya çıktığı merkezdir – Merkezi Asya.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sufi, Merkezi Asya Tasavvufu, Hanefilik, Konfesyonlar

TASAVVUFİ EKOLLER

14. Yüzyıl Anadolu'sunun Sünnî Tasavvuf Ve Melametî Düşüncesinde Gazâlî Etkisi Ve Somuncu Baba Örneği

Naci ÖZSOY¹

Tasavvuf tarihini incelediğimiz zaman üç dönem ile karşılaşırız. Bunlardan birincisi; Asr-ı Saadet ile başlayıp hicri ikinci asra kadar devam eden *Zühret* dönemi, ikincisi; tasavvuf kavramlarının ilk defa kullanılmaya başlandığı, Cüneyd-i Bağdadî (ö. 909), Bâyezid-i Bestâmî (ö. 874), Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 988) ve Gazâlî (ö. 1111) gibi ilk sûfîlerin ortaya çıktığı hicri ikinci asrından altıncı asra kadar devam eden *Tasavvuf* dönemi, üçüncüsü ise; sosyal yapılanmaların sistemleştiği, medrese-tekke tartışmalarının başladığı, İbn Arabî (ö. 1240) gibi sûfîlerin ortaya çıktığı, edebiyat ve şiirde zirveye ulaşılan ve hicri altıncı asrardan günümüze kadar devam eden *Tarikat* dönemidir.

Başka bir kategori ile İslam dünyasında üç çeşit *Tasavvuf* hareketi gözlemlenir. Bunlar; Mukâtil b. Süleyman (ö. 767) ile başlayan ve İmam Mâlik (ö. 795) ile doruğa çıkan *Selefi Tasavvuf*, Cafer Sâdık (ö. 765) ile başlayan, Hâris el-Muhâsibî (ö. 765) ve Cüneyd-i Bağdadî ile gelişen, Gazâlî ile kemale eren *Sünnî Tasavvuf* ve son olarak Bâyezid-i Bestâmî ve İbn Arabî tarafından temsil edilen *Felsefi Tasavvuf*'tur.

Hicri ikinci asrardan sonra başlayan *Tasavvuf Dönemi*'nde çeşitli mektepler ve ekoller *Nişabur Mektebi* "Fütüvvet ve Melamet", *Mısır Mektebi* "Marifet ve Muhabbet", *Şam Mektebi* "Açlık ve Gece İbadeti", *Bağdat Mektebi* "Tevhit ve Aşk" mektepleri olarak kurulmuş, bu ekoller İslam dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. *Tasavvuf Dönemi* aynı zamanda muhtelif kavim ve kabilelerin kaynaştığı bir dönemdir. Kelâmî ve amelî mezhepler, felsefi ekoller ve Şia bu dönemde çok iyi teşkilatlanmıştır.

¹ Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, nozsoy@beu.edu.tr

Miladi 11. Yüzyılın başında yaşamış olan ve *Nişabur Mektebi*'nde "Fütüvvet ve Melamet" parolası ile yetişen Gazâlî, tasavvuf tarihinde bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazâlî'nin geliştirip sistemleştirdiği *Sünni Tasavvuf*, Gazâlî'den sonra *Tarikat* şeklinde sistemleşmişti. Abbâsî hilafetinin zayıflaması, Haçlı Seferleri ve Moğol İstilasları bu sistemi ve Müslümanları tarumar etmiş, Selçukluların gayretleri ve Anadolu Selçuklularının çabaları ile *Sünni Tasavvuf* ve *Melametî Neşve* Anadolu topraklarında kök salmıştır.

Biz bu çalışmamızda Anadolu'da 14. Yüzyılda tecessüm etmiş Sünnî Tasavvuf ve Melametî Neşvede Gazâlî'nin düşünceleri, sistemi ve etkisini anlatacağız. Ayrıca Anadolu'da kök salan bu düşüncenin güzel bir örneği olan Sonuncu Baba'nın bu anlayışı ve neşveyi nasıl anlayıp uyguladığı, benzerlikler ve farklılıkları üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Anadolu, Melâmet, Gazâlî, Sonuncu Baba

Molla Câmî'nin *Serrişte-i Tarîk-i Hâcegân* Adlı Eserinde Nakşibendilik'in On bir Esâsı

Mevlüt ÖZÇELİK²

XV. asırda yaşamış Molla Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), tefsîr, hadîs, fıkıh, siyer, tasavvuftan dil, edebiyat, şiir ve mûsikiye kadar hemen her sâhada birçok eser kaleme almış çok yönlü bir âlimdir. Esâsen Nakşibendiyye tarikatına müntesip olan Molla Câmî, vahdet-i vücûd anlayışının simge ismi İbn-i Arabî (ö. 638/1240) ve coşkun tabiatlı bir sûfî ve şiirlerinde sıkça ilâhî aşkı dile getiren şâir İbn-i Fârız'ın (ö. 632/1235) eserlerine özel bir ilgi duymuş; aynı zamanda onların bazı eserlerine şerhler yazmak suretiyle vahdet-i vücûd anlayışının Nakşibendiyye tarikatı içerisinde yaygınlaşıp kabul görmesinde etkili olmuş bir sûfidir. Onun, tasavvufa dâir yazdığı eserlerinden biri de Farsça olarak kaleme aldığı *Serrişte-i Tarîk-i Hâcegân* isimli eseridir. Abdurrahman Câmî, bu risalesinde Nakşibendiyye tarikatının on bir esasını inceler. Aslen Farsça yazılan bu eser, h. 1267 yılında Mustafa

² Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
mozcelik42@gmail.com orcid.org/0000-0003-1434-2135

Muhibbî tarafından Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Bu çalışmada, Câmi'nin sözü edilen risâlesinde, Nakşibendiyye tarikatının on bir esası çerçevesinde zikir, murâkabe, râbîta ve benzeri konularını nasıl ele aldığı incelenecektir. *Risâle fi'z-zikr* adıyla da anılan bu risâle, benzer muhtevâyâ sahip sonraki dönem çalışmalarına kıyasla muhtasar bir eser niteliğindedir. İnceleme neticesinde Câmi'nin, *ed-Dürretü'l-fâhira* gibi tasavvufi konulara yer verdiği eserleriyle benzer şekilde, bu eserinde de vahdet-i vücûd anlayışına yönelik bir takım konulara değindiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Molla Câmi, Serrîşte-i Tarîk-i Hâcegân, Nakşîlik, On Bir Esas.

14. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Mevleviliğin Yayılma Politikası: Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi'nin Çalışmaları

Aysel TAN³

Mevlana Celaleddin-i Rumi (ö. 1273) yılında ölümünden sonra Mevlevilik bir tarikat olarak yapılanmasını sürdürmüştür. Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in (ö. 1312) ve torunu Ulu Arif Çelebi'nin (ö. 1320) bu yapılanmada katkısı oldukça büyüktür. Sultan Veled babasından devraldığı dergâhı, Mevlana'nın mistik düşüncesi ve Mevlevi müritler etrafında sistemli bir tarikat haline getirmeye çalışmıştır.

Ulu Arif Çelebi ise Mevleviliği bir tarikat olarak örgütlemeye oldukça etkili bir isimdir. O sistematik olarak yaptığı çalışmalar ve seyahatlerle Mevleviliğin tekke, zaviye ve medreselerde yayılmasını sağladığı gibi dedesi Mevlana Celaleddin'in eseri Mesnevi'nin medreselerde okutulması için de çaba sarf etmiştir. Ayrıca Ulu Arif Çelebi, dedesinin hatırasını canlı tutabilmek Ahmet Eflaki adındaki bir yazıcıya Mevlana'nın hayatını yazdırmıştır. (Ariflerin Menkıbeleri kitabı)

Mevleviliğin Osmanlı Devleti'ne girişi evlilik yoluyla olmuştur. Ulu Arif Çelebi'nin kızı Melike Hatun, Germiyanogulları Beyi Süleyman Şah ile evlidir. Süleyman Şah bu evlilikten olan kızı Devlet Hatun'u Yıldırım Beyazıt ile evlendirmiş ve çeyiz olarak Kütahya, Tavşanlı, Si-

³ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Felsefesi Doktora Öğrencisi, ayseltan@gmail.com orcid.org/0000-0002-1712-6270

mav ve Eğrigöz dolaylarını Osmanlılara bırakmıştır. Yıldırım Bayezid ise Kütahya valiliğine getirilmiştir. Bu evlilikten Mehmet Çelebi dünyaya gelmiştir. Çelebi unvanı Mevlana'nın soyundan gelenlere verilen bir unvandır ve Fetret Dönemi padişahlarından olan Mehmet Çelebi, Mevlana'nın torunlarından. Mehmet Çelebi'nin çocukları 'çelebi' unvanıyla anılmaktadır. Bu evlilik yoluyla Mevlevilik Osmanlı'ya hâkim olmaya başlamıştır. Böylece daha önce Ahilik teşkilatı ve Ahi kültürünün hâkim olduğu Osmanlı Devleti'ne Mevlevilik hâkim olacak ve Osmanlı Devleti desteğiyle ülkenin birçok yerinde Mevlevihane ve Asitane kurulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mevlevilik, Sultan Veled, Ulu Arif Çelebi, Mesnevi, Osmanlı Devleti.

TASAVVUF LİTERATÜRÜ

14. Yüzyılın İlim Tasnifine Dair Eserlerinde Felsefe, Kelam, Tasavvuf: *Nefaisü'l-fünun* ve *Mukaddime* Örneği

Ahmet Cahid HAKSEVER¹

Talat OLGUN²

Tebliğde, 14. asırda ilim tasnifinde bulunan iki müellifin; Şemseddin el-Âmulî (ö. 753/1352) ile İbn Haldun'un (ö. 753/1352) eserlerinde felsefe, kelam ve tasavvufu tasnif şekilleri ve bunu hangi kıstaslara göre yaptıkları üzerinde durulacaktır.

İslam dünyasında Hz. Peygamber'in vefatı sonrası fetihler, yeni karşılaşılan kültürlerle etkileşim, acil çözüm bekleyen sorunlar, Müslümanlar arasında baş gösteren çekişmeler dini ilimlerin teşekkülünün etmenleri arasındadır. Bunlara tercüme faaliyetleriyle İslamiyet öncesi ilimler de eklenmiş, Hicri ikinci asırdan itibaren ilim tasniflerine dair risale ve kitaplar yazılmaya başlanmıştır. Eğitime, araştırmaya yönelenlere kolaylık sağlamak amacıyla ortaya konulan ilim tasnifine dair telifat; ilimleri amaç, önem, kapsam ve sınırlılıklar ile bilgi edinme yöntemleri açısından kategorize etmektedir.

İlim tasnifi alanında Âmulî'nin *Nefaisü'l-fünun'u*, 14. yüzyıla kadar ki ilimlerin varlığı ve tarihi gelişimi noktasında ansiklopedik bir kaynak özelliği taşımaktadır. Âmulî ilimleri; âmulî ve evâhir şeklinde ikiye ayırmaktadır. Âmulî ilimler; ameli felsefe, nazari felsefe, matematik prensipleri, matematiğin bölümleri, tabiiyatın bölümleri olmak üzere beşe ayrılır. Evâhir ilimler ise şer'îyyat, tarih, biyografi ve neseb ilmi, edebiyat ve tasavvuf şeklinde beşe ayrılmaktadır.

Döneminin camiu'l-'ulum karaktere sahip bir diğer müellifi İbn Haldun, dünya tarihi niteliğindeki *Kitâbü'l-İber'e* giriş mahiyetinde yazdığı *Mukaddime*'de ilimleri de kategorize etmektedir. O, ilimleri

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.

² Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

tabiî ve nakli ilimler şeklinde bilgi edinme yöntemi açısından ikiye ayırır. Tabiî ilimleri de kendi içinde hikmet ve felsefe şeklinde kategorize eder. O'na göre bu ilimler fikir ve akıl yoluyla kavranıp doğru ve yanlışları ayırt edebilir. Diğer ilim çeşidi olan nakli ilimler ise şeriatı vaz eden nakil ve rivayete dayanır. Bu tasnifte kelim ve tasavvuf, nakli ilimler içerisinde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlim Tasnifi, Felsefe, Kelam, Tasavvuf, Nefai-sü'l-Fünun, Mukaddime

Kâşânî'nin *Fusûsu'l-hikem* Şerhinin Kaynağı Olması Açısından Cendî Şerhi

Ayşe Mine AKAR³

Abdürrezzak Kâşânî (ö. 736/1335), metafizik dönem tasavvufunun önde gelen temsilcilerinden biridir. İran'ın Kâşân şehrinde doğmuş ve İlhanlılar döneminde İran coğrafyasında hayatını sürdürmüştür. Bilenen tek şeyhi bir Sühreverdi olan Abdüssamed en-Natanzî'dir. Onun İbnü'l-Arabî'ye ilgi duymasının şeyhinin teşvik ve işaretiyle olduğu kabul edilir. Kâşânî, Osmanlı Devleti'nin ilk müderrisi olan Dâvûd-ı Kayserî'nin hocası olması ve medreselerde eserlerinin okutulması bakımından Osmanlı düşüncesi üzerinde müessir olduğu gibi, tasavvuf felsefesine dâir bugün de başvurulacak pek çok önemli eseri kaleme almış olmasından dolayı da İbnü'l-Arabî araştırmacılarının kendisinden bigâne kalamayacağı bir şahsiyettir. Onun özellikle *Fusûsu'l-hikem* şerhi, sonraki şerhlere olduğu kadar, pek çok modern araştırmaya da kaynaklık etmiştir. Mesela Afî'nin *Fusûs* üzerine yazdığı talikatı ya da Toshihiko Izutsu'nun *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar* adlı eseri Kâşânî şerhi esas alınarak hazırlanan çalışmalardır. Ne var ki Kâşânî'nin bu eseri esasında Müeyyed Cendî'nin (ö. 711/1312) şerhine dayanır ve bu bakımdan birinciyi ikincinin “basit bir özeti” olarak niteleyen İbnü'l-Arabî araştırmacıları da mevcuttur.

Cendî şerhi, Konevî'nin ilham ve işaretiyle ve *Fusûsu'l-hikem* metninin tamamına yönelik olarak yazılmıştır ve bu bakımdan önem arz

³ Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı

eder. Abdurrahman Câmî bu eseri “kendisinden sonra yazılan tüm şerhlerin mehazi” olarak nitelemektedir. Câmî’nin bu ifadesi ilk bakışta mübalağalı görünebilir ancak şerhler arasında yapılacak mukayeseli bir okuma Câmî’nin görüşünün ne denli doğru olduğunu da göstermektedir. Kâşânî şerhine bakıldığında Cendî’nin tesirinin bazen bir benzerlik düzeyinde olduğu, bazense kaynak gösterilmeden doğrudan alıntı şekline dönüştüğü görülmektedir. Çalışmamızda, tespit edilen örneklerden hareketle Kâşânî şerhindeki Cendî tesirlerini ele almayı hedefliyoruz.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, *Şerhu Fusûsü’l-hikem*, Abdürrezzak Kâşânî, Müeyyed Cendî, Tesir

İslam Metafizik Düşüncesini Halka Ulaştıran Bir Metin Olarak Muhammediye

Hanife DÖNMEZ⁴

Temelde Tanrı alem ve insan münasebetlerini ele alan bir disiplini olarak metafizik düşünce, Anadolu’da XIII. yüzyıldan itibaren Vahdet-i Vücut geleneği çerçevesinde gelişme göstermiştir. Ekberî geleneğinin kurucusu İbnü’l-Arabî’den sonra gelen Sadreddin Konevî ve Davut Kayseri gibi takipçileri, şerh literatürü yoluyla düşüncenin Anadolu’da yerleşmesini sağlamışlardır. Sonraki yüzyıllarda söz konusu anlayış, Anadolu’da tasavvufî tarikatlar ve tasavvuf düşüncesinden hareketle oluşturulmuş edebiyat literatürü ile daha da derinleşip zenginleşerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Yazıcıoğlu Mehmed, XV. yüzyılda Gelibolu’da telif ettiği Muhammediye kitabı ile söz konusu geleneğin, ilk Türkçe şarihi olarak, takipçilerinden biridir. Yazıcıoğlu ve Muhammediye’nin önemi ise temelde söz konusu geleneğin Türkçe bir eser yoluyla halka ulaştırılması ve yaygınlaştırılmasındaki rolü olmuştur.

Muhammediye literatürde siyer-mevlid olarak tanımlanmakla birlikte Yazıcıoğlu Muhammediye’de varlığa dair “temel problemleri” ele almış ve bunların cevaplarını Vahdet-i Vücut geleneği çerçevesinde bir peygamber tasavvuruna dayanarak vermiştir. Bu bağlamda mebd ve

⁴ Dr., Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı

mead problemleri, Allah - âlem ve insan münasebetleri ve özellikle bir peygamber ve varlığın ilkesi olarak Hz. Muhammed tasavvuru, metnin düşünsel arka planını oluşturmaktadır.

Yazıcıoğlu Muhammediye’de Vahdet-i Vücut düşüncesinin temel kavramlarından bir olan Nûr-ı Muhammedî görüşü çerçevesinde düşüncelerini aktarırken edebiyat yolunu kullanmış ve eserini bir mesnevi şeklinde kaleme almıştır. Muhammediye genellikle yaratılış, siyer ve ahiret halleri şeklinde üç bölüm halinde incelense de metnin doğru anlaşılabilmesi için düşünsel arka planının dikkate alınması gerekmektedir. Aslında eser nüzüül ve urûc; başka bir ifade ile mevlid ve miraç şeklinde bölümlenebilir. Bu bakış açısından Muhammediye yine bir siyer olarak; Hz. Peygamber’in metafizik var oluşuyla varlığın ilkesi olarak, tarihsel varlığı ile ise hayat hikayesinin anlatımı ile metinde yer aldığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Nûr-ı Muhammedî, Anadolu, Muhammediye, Yazıcıoğlu Mehmed.

Tasavvuf-Kelam Birlikteliğine Dair 15. Asır’dan Bir Örnek: Abdüllatif El-Kudsi’nin *Hâdî’l-Kulûb İlâ Likâ’l-Mahbûb* Adlı Eseri

Hicret KARADUMAN⁵

Serkan ÇETİN⁶

İlk dönemlerde tasavvufun yazılı bir öğretisinin bulunmaması ve daha çok “hal ilmi” olarak öne sürülmesi bir takım problemlere yol açtı. Sûfiler arasında yaygınlaştığı söylenen ibâhî ve ilhâdî düşünceler tasavvufun halk nezdindeki itibarını zedeliyor; aynı zamanda yine bu sebeple tasavvuf öğretisi ulemâ tarafından tepki görüyordu. Hâl-buki hakiki sûfiler tasavvufun her şeyden önce sahih bir itikad ve muamelata dayandığını iddia ediyorlardı. Kelâbâzî, Serrâc ve Hücvirî gibi sûfi-müellifler eserlerinde bazı kelâmî bahisleri ve hatta namaz, oruç, hac gibi fikhî konuları bâtinî boyutlarıyla izah etmeye çalıştılar. Eserleri temelde iki gayeye matuftu: İlki, tasavvufa mahsus müstakil

⁵ Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

⁶ Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

inanç esaslarının bulunmayıp, sûfilerin bu hususta İslam toplumunun geneliyle mutabık olduğunu ortaya koymaktı. İkincisi ise tasavvuf öğretisini sahih bir itikad ve muamelât üzerine temellendirmek suretiyle müridlerin yanlış görüş ve hurafeleri benimsemelerini engellemektir. Zamanla tasavvuf toplumun geneli tarafından hüsnükabul görmesine rağmen bu endişe farklı tezahürleriyle yüzyıllar boyu devam etmiştir. 15. yüzyılda yaşayan ve bir Zeynî şeyhi olan Abdülatif el-Kudsî'nin *Hâdi'l-kulûb ilâ likâi'l-mahbûb* adlı eseri söz konusu serüveni takip edebileceğimiz örneklerden biridir. Müellif eserin mukaddimesinde cahil sofular ve müddeilerin çoğalması sebebiyle tasavvufun zarar gördüğünden yakınmakta ve tıpkı ilk sûfi-müellifler gibi, mânânın kaybolup yalnızca davanın kaldığından bahsetmektedir. Ona göre tasavvuf yoluna girecek olan kimselerin evvela itikadî konuları bilmesi ve sahih bir inanca sahip olması gerekmektedir. Bu bağlamda ilk bölümde Allah'ın varlığı, sıfatları, fiilleri ve kabir, haşir, şefaat, mizan gibi sem'iyat bahislerini incelemiş; daha sonra şeyhlik ve şeyhliğin şartları gibi tarikat müessesine ait konulara değinmiştir. Bu çalışmada ilk olarak, eserde görülen tasavvuf-kelam etkileşimini sağlayan muhtemel sebepler üzerinde durulacaktır. İkinci kısımda mutasavvıf kimliğiyle müellifin sahip olduğu kelâmî görüşler incelenecek; tasavvufla alakalı başlıklar şariat-hakikat dengesi bağlamında ele alınacaktır. Sonuç kısmında ise müellifin ortaya koymaya çalıştığı temel tez tasavvuf-kelam birlikteliği çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Kelam, Abdülatif el-Kudsî, *Hâdi'l-kulûb*, İtikad.

ORTA ASYADA TASAVVUF DÜŞÜNCESİ

Nevai'nin Hamd ve Na't Gazellerinin Manevi ve Marifi Önemi

Ziyoda GAFFOROVA¹

İslam Dünyası Edebiyatında Hamd ve Na't gazelleri merkezi konumda olan edebiyat türlerindendir. Özellikle Orta Çağ tasavvuf edebiyatını Hamd ve Na't gazellerisiz görmük mümkün değildir. Çağatay Türkçesinin en büyük temsilcilerinden olan Ali Şir Nevai'nin eserleri bu türdeki gazellerin güzel örnekleriyle doludur. Kongrede sunmak istediğim bildiride 2018 yılında savunduğum Ali Şir Nevai'nin Hamd ve Na't Gazelleri konulu doktora tezimden yola çıkarak aşağıdaki meseleler üzerine durmuk isterim:

(1) İslam Dünyasında Hamd ve Na't eserleri geleneğinin kısaca tarihçesi, edebiyattaki yeri ve önemi; (2) Hak Teala'yı tarif etmek, O'na münacat kılmak ve Ahir-i Zaman Peygamberi SAV övmek, kıyamet gününde şefaet etmesini dilemek maksadıyla yazılan hamd ve na't gazeller, rubai, kıt'a, muhammes vesaire türlerin meydana gelmesiyle ilgili görüşler; (3) Büyük eserlerde Hamd ve Na't gazeller için ayrı bir bölümde yer verme geleneğinin ortaya çıkışı; (4) İslam Dünyasında Hamd ve Nat eserlerinin yeri ve önemi; (5) Şairin Hamd ve Nat gazelleri üzerine gelen değerlendirme; (6) Şair Hamd ve Nat gazellerinin sayısı; (7) Şairin Hamd ve Nat gazellerinin divanlarda dahil edilme tertibi; (8) Hamd Gazellerinin türleri, tevhid hamd gazel ve münacat ham gazel arasındaki benzer ve farklı yönler; (9) Na't gazetllerinin türleri, Vasef gazel ve miracname na't gazeller arasındaki benzer ve farklı yönler; (10) Hamd ve Na't gazellerin şair mirasındaki yeri ve önemi; (11) Şair hamd ve na't gazellerinin manevi ve marifi önemi.

¹ Dr. Özbekistan Medeniyeti ve Sanatı Tanıtımı Merkezi Başkan Yardımcısı

Ali Şir Fani (Nevai, 1441-1501) “Lisanü’t Tayr”ında Fena Kavramının Anlatımı

Sultonmurod OLİMOV²

Tasavvuf Edebiyatının önde gelen kişilerinden biri Ali Şir Nevai (1441-1501) döneminin büyük mütefekkeri ve mutasavvıfıydı. Timuri Hanlardan olan Horasan hanı Hüseyin Baykara’nın Veziri Azamı olmakla beraber İslam Dünyasına, Türk ve Fars Edebiyatına büyük oranda miras bıraktı. Her eserinde Kamil İnsan gayesini ön plana çıkartmış ve kendisi de hayatı boyunca kamillîğe ulaşmaya çalışmıştır.

Ali Şir Nevai’nin “Lisanü’t Tayr” (Kuş Dili) eseri yazarın bir çok dillere çevirilen ve bir çok ülkede bilinen eserlerindendir. Ferididdin Attar’ın “Mantiku’t Tayr” eserine bir nazire olarak yazılan “Lisanü’t Tayr” mürşid-i kamili simgeleyen hüthüt kuşunun diğer kuşlara rehberlik yaparak onları Hak Teala’yı simgeleyen anka kuşu yani Simurg’a götürmek için göstericilik yaptığını konu alır. Bu sırada hüthüt kuşu diğer kuşları yedi vadiden geçirir. Yedi vadi nefsin yedi mertebesinin temsildir. Söz konusu yedi vadiden geçerken kuşların her biri hüthüte dertlerini anlatırlar, yolculuktan vazgeçmek için nefslерinden kaynaklanan türlü bahaneler sunarlar. Hüthüt kuşu ise onları bilge sözleri ile teskin eder. Zaman zaman onların nefslерini kınayan eleştiriler yönelir. Kadim hikayelerle onlara dersler verir. Nefslерinin zayıf yönlerini geride bırakan kuşlar simurga ulaşır. Fakat gördükleri kendilerinden başka bir şey değildir. Çünkü artık fena makamına ermişlerdir. Benlik ve senlikten zerre kadar eser kalmamıştır.

Tasavvufi düşünce edebi ustalıkla aktarıldığı “Lisanü’t Tayr” hakkında sunacağımız bildiride aşağıdaki meseleleri ele alacağız: “Fena” kavramının tasavvufi anlamı; Ali Şir Nevai’nin “Lisanü’t Tayr” destanının “Fani” mahlasıyla imzalanmasının sebepleri; Şairin destanda “fena” sözcüğünü bir çok kez kullanmaktan amacı; Destanın 79.bölümünde anlatılan hikaye yani Şeyh Senan’ın gayridin Rümeli (Bizans) kızına olan aşk hikayesi “Lisanü’t Tayr”ın “altın halkası” olduğuna ilişkin görüşler; Destanda tasavvufi pir temsili olan Hüthüt önderliğinde kuşların Hak Teala temsili olan Simurg’a doğru ilerlemesinde

² Nakşibendiye Dergisi Baş Editörü, Özbekistan

yedi vadiden (Talep, Aşk, Marifet, İstiğna, Tevhit, “Fakr-ü Fena) uçup geçmesi mahiyetinde yatan anlam meselesi; Destanda “Fakr-ü Fena” vadisinin tarifi; Yedi vadinin Muhammed Peygamber SAV miracı ile ilişkin yönleri; “*Fakr-ü Fena vadisinin sonu*” bölümüne delil ve sanatsal çizimler olarak kullanılan dört hikayetin ikincisinde (“*Hoca Behaüddin Nakşibend sözü faneyi kamil mekâmında*”) şairin kendisi de mensup olduğu Nakşibendiye tarikatına münasebeti ve sadıqlığını göstermekte olduğuna ilişkin görüşlerimiz; Destanda lirik kahramanın da tıpkı kuşlar gibi, yedi vadiden geçmek nasip etmesini dileğiyle Hak Teala’ya yedi münacatı yöneltmesinin özünde yatan manaya ilişkin fikirler; Kübraviye ve Nakşibendiye tarikatları gayelerinin sentezi olarak “*Lisânü’t-Tayr*” eserini değerlendirmek.

Ҳусайн Воиз Кошифий Темурийлар даврининг етук алломаси (Timurlular Devleti Âlimlerinden Hüseyin Vâiz Kâşifi)

Subkhan ABBASOV³

Марказий Осиё халқлари тарихида Темурийлар ҳукмронлиги даври маданий ва маънавий юксалиш босқичи ҳисобланади. XV асрда Темурийлар салтанатининг Мовароуннаҳрдаги пойтахти Самарқанддаги каби Хуросон мулкининг маркази Ҳирот шаҳри ҳам илм-фан ва маданият марказига айланади. Темурий шаҳзодаларнинг илм фанга ҳомийлиги, ижодкор олимларга бевосита кўмаги маданият ва маънавиятнинг юксалишига замин бўлади. Ўлкада ҳукм сурган тинчлик ва осойишталик, ижод аҳлига берилган эркинлик ҳамда уларга ғамхўрлик ҳосиласи сифатида Ҳиротда Лутфий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Жалолиддин Давоний, Ҳусайн Воиз Кошифий, Фасиҳ Ҳавофий, Қосими Анвар, Давлатшоҳ Самарқандий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Ҳусайн Бойқаро сингари буюк шоир ва тарихчилар, рассомлар етишиб чиқади ва ўзларининг сермахсул ижодлари билан ўлка халқлари маънавий тараққиётида муҳим ҳисса қўшдилар.

³ Dr., Semerkand Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

AHLAK - 1

Seyyid Şerîf Cürçânî'nin Teolojik Ahlâk Kuramının Temelleri Üzerine Bazı Kelâmî ve Felsefî Değerlendirmeler: *Şerhu'l-Mevâkıf* Örneği

Fethi Kerim KAZANÇ¹

Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî el-Hanefî (ö. 816/1413), İslâm düşüncesinin Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) sonrası dönemde yaşamış olup, dönemin diğer kelimci ve filozoflarında olduğu gibi aklî ve naklî ilimlerin pek çoğunda eser kaleme almıştır. Tebliğ metninde, klasik sonrası dönem İslâm düşüncesinin en önemli ve etkili simalarından biri olan Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'ını merkeze alarak onun teolojik ahlâk nazariyesinin temellerini irdelemeyi ve analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu yönüyle müteahhirün dönemde Eş'arilik mezhebinin temel kelâmî öğretilerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmayı düşünmektedir. Cürçânî, şerh ve derlemecilik döneminin önde gelen muhakkik düşünürlerinden biridir. Cürçânî, teolojik etik anlayışını, mütekaddimün dönemi Eş'arî kelâmcılarına göre, çok daha açık ve anlaşılır biçimde, daha felsefî ve daha sistematik olarak takdim ve tahlil etmiştir.

Seyyid şerif Cürçânî, ahlâk kuramını Allah'ın fiilleri ile insanın fiilleri ekseninde geliştirip ortaya koymuştur. O, iyi ve kötü gibi ahlâkî değerlerin bilişselliği ve onların ontolojik statüsü meselesi üzerinde durmuştur. Cürçânî, ilâhî iradeyi iyi ve kötünün yegâne varlık nedeni olarak görmektedir. Cürçânî, iyi ve kötünün ilahî vahiy kanalıyla kavranabileceği ve aklın bu sahada hüküm verme yetkisinin olmadığı düşüncesindedir. Mu'tezile'nin iyilik ve kötülüğün aklî ve hakikî olduğu tezine karşı çıkmakta ve bu iki niteliğin şer'î ve itibârî olduğunu benimsemektedir. Cürçânî ve Eş'arîlere göre, kabîh Allah tarafından yasaklanan bir şeydir. Bu yasaklama, haram kılma ve kaçındırma şek-

¹ Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

linde olabilir. Bunun aksine, hasen ise, vacip, mendup ve mubah gibi şer'an yasaklanmayan bir şeydir. O, kelim sahasında, Mutezile ekolü tarafından benimsenen ahlâkî akılcılık düşüncesinin, bir başka deyişle ilâhî nesnellik kuramının aksine olarak, doğruluk, yalan, adalet, zulüm, adam öldürme, hikmet ve sefeh gibi birtakım ahlâkî değerlerin iyilik ya da kötülüğünün ilâhî irade ve buyruklarla tayin ve tespit edilebileceğini ileri süren ilâhî (teistik) sübjektivizm anlayışına tutunmaktadır. Mu'tezile'nin aksine, Cürçânî, bir şeyin özünde/zâtî olarak iyi ya da kötü gibi ahlâkî değerler taşımadığını savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlâhî irade, hüsün, kubuh, doğruluk, yalan, zulüm, maslahat, mefsedet, öznellik, görecelik, teklif-i mâ lâ yutâk.

Ahlâk-ı Adudiyye ve Şerhleri Çerçevesinde Yenilenme Dönemi İslam Ahlâk Düşüncesinde Erdemlerin Birliği Fikri Üzerine Bir İnceleme

İbrahim AKSU²

Antik Yunan ve Helenistik dönem felsefe gelenekleri hikmet, if-fet, şecaat ile adaletten müteşekkil bulunan dört erdemi ideal bir ahlâkî yaşam sürdürebilmek açısından diğerlerinden daha ayrıcalıklı ve önemli kabul etmiştir. Bu kabul, kadim dünyanın sahip bulunduğu felsefe-bilim birikimini tevarüs eden İslam felsefesi tarafından da dikkate alınmıştır. Tevarüs sonrası oluşan felsefi alanyazında bahsi geçen erdemler yaygınlıkla *temel erdemler* (el-fezâilu'l-asliyye) yahut da *ana erdemler* (ümmehâtu'l-fezâil) şeklinde nitelendirilmiş ve onlar etrafında daha önceden gündeme gelen soruların pek çoğu İslam filozofları tarafından da birer felsefi mesele haline getirilmiştir. Böylesi meselelerden biri de ilgili dört temel erdemin birbirleri ile irtibatı problemidir. Kendisini daha çok “erdemler var olabilmek için birbirlerine muhtaç mıdır?” ve “ideal bir ahlâkî yaşam sürebilmek için erdemlerin tümü gerekli midir” soruları üzerinden dışa vuran bu problem, felsefe tarihinin erken dönemlerinden itibaren inceleme konusu olmuş ve kendisine yönelik değişik çözüm önerileri ileri sürülmüştür. Ne var ki, filozoflarca sunulan cevapların detayları değişse de teklif edilen

² Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

çözüm önerileri genel itibarıyla ortak bir ana fikir, erdemlerin kendi aralarında bir çeşit birlik/bütünlük arz ettiği fikri etrafında şekillenmiştir. Aynı şekilde, klasik dönem İslam filozoflarının da söz konusu irtibat problemine ürettikleri kendi cevaplarında erdemlere yönelik benzer bir bütüncül yaklaşımı muhafaza ettikleri görülmektedir. Diğer bir deyişle onlar da erdemleri birleştirmekte/bütünleştirmektedir. Bu tebliğ, öncelikle temel erdemlerin birbirleri ile irtibatı probleminin İslam ahlâk düşüncesinin yenilenme döneminde de değerini koruyup korumadığı sorusuna bir yanıt bulmaya çalışacak, şayet bu sorunun cevabı olumlu ise akabinde de probleme dair ortaya konulan çözümlerde önceki bütüncül yaklaşımın sürdürülüp sürdürülmediğini tespit etmeye çalışacaktır. Konuya ilişkin incelemeler ise Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355) tarafından telif edilen ve yenilenme dönemi İslam ahlâk düşüncesinin önemli eserlerinden olan *el-Ahlâku'l-Adudiyye* ile onun şerhleri çerçevesinde gerçekleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Yenilenme Dönemi İslam Ahlâk Düşüncesi, Ahlâk-ı Adudiyye, Temel Erdemler, Erdemlerin Birliği

Mâtürîdî Kelamcısı Sadrüşşerîa'nın İyilik-Kötülük Düşüncesi Üzerine

Şerife ÖZKETEN³

Araştırmamız Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) iyilik ve kötülük problemine atfettiği mana ile ilgilidir. Eski Türkçe karşılığı “şer” olarak gösterilen ve “iyinin karşıtı” olarak tanımlanan “kötü” ya “değersiz bulmanın, kınamanın, ayıplamanın konusu olan” ya da “ahlak değerlerine ve törel istence karşı olan her şey” olarak açıklanmaktadır. (Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 114.) İyi ise; işe yarar, özüne uygun, doğru yapılmış, doğasına uygun, doğru yapılmış, değerli olarak ifade edilmektedir. (Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 101.) Bizim burada inceleyeceğimiz husus; Sadrüşşerîa'nın iyilik ve kötülüğü vasıflan-dırmada esas aldığı düşüncenin ne olduğudur. Sadrüşşerîa, et-Tav-

³ MEB Öğretmen, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelam Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

zîh isimli şerhinde iyilik ve kötülük konusunda Mâtürîdî anlayışı savunurken Eş'arî'yi ağır şekilde tenkit etmektedir. (Şükrü Özen, "Sadrüşşeria" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), 35/428.) Ona göre insan, kendisine yararlı ve zararlı olan şeyleri yalnızca vahiy yoluyla bilebilir. Sadrüşşeria'nın düşüncesinde, insan için yararlı ve zararlı olan şeylerin tespitinde vahiy tecrübe ve akıldan önce gelmektedir. İyilik ve kötülük meselesiyle ilgili Sadrüşşeria tarafından ifade edilen bu husus göz ardı edilmemesi gereken önemli bir tespittir. (İbrahim Özdemir, "Mu'tezile'de Hüsün-Kubuh ve Kelâmî T'alil", *BÜİF Dergisi*, 1/13 (Ocak 2019), 24-25.) Bu çalışmada özellikle Mu'tezilî düşüncenin bir tezâhürü olarak beliren; aklın ön planda tutulması fikri ile Sadrüşşeria'nın vahyi önceleyen düşüncesi arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. İyilik ve kötülük problemini değerlendirirken akla sınırsız alan ayırıp vahiy arka plana atılmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Sadrüşşeria, İyilik-Kötülük, Vahiy, Akıl

Kutbuddinzâde İznîkî'nin *Risale fî hikmeti halkî'l-kamle* İsimli Eseri: Küçük Bir Haşerenin Yaratılma Hikmeti Üzerinden İşârî Tefsir Merkezli Bir Ahlak İnşası

Enes TAŞ⁴

Kutbuddinzâde İznîkî (ö. 885/1480) bitin yaratılmasının hikmetine dair risalesinin sebep-i te'lifi hakkında, gördüğü ve üzerine uzunca düşündüğü bir bit üzerinden şöyle demektedir: *Bit, çoğu zaman insana arkadaşlık etmektedir, ... bunda mutlaka sırlı bir hikmet olmalıdır, bu hikmet nedir? İçimden bir ses şöyle dedi: Bitte, sadece Allah'ın basiret nuruyla desteklediği kimsenin vakıf olabileceği acayip sırlar ve ince dersler vardır.* Kutbuddinzâde risalede küçük bir hayvanın insanla birlikte varlık bulmasındaki bu garip sırları ve ince dersleri yirmi fasıl halinde ele almaktadır. Bu fasılların her birinde bitin yaratılmasındaki incelikleri âyet ve hadislerle bağlantılı bir şekilde ele almaktadır. Onun bu bağlamda seçtiği âyet ve hadislerin tamamı ahlak merkezlidir. Bu âyet ve

⁴ Arş. Gör. Dr., Enes TAŞ, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

hadisler üzerine yaptığı yorumları bazen nükte, hikâye ve kıssa başlıklarıyla desteklemektedir.

Kutbüddinzâde'nin söz konusu yorumlarından biri ahlakî eylemlerin kaynağına işaret etmesi bakımından önemlidir. O, bitin insan bedeninde ortaya çıkmasını bazen meydana gelme (*tevellüd*) ile bazen de üreme (*tevâlüd*) yoluyla olduğunu belirterek bu durumu ahlakî reziletlerle irtibatlandırır. Kutbüddinzâde, meydana gelme yoluyla bitin var olmasını erdemsizliklerin bazısının kuvve-i şeheviye'den kaynaklanan hırs, açgözlülük, tamahkârlık, cimrilik ve kuvve-i gadabiye'den kaynaklanan kahır, eziyet, intikam gibi aslı erdemsizliklere benzetir. Bitin üreme yoluyla var olmasını ise kibir, düzenbazlık, hilekârlık ve zulüm gibi erdemsizliklerin insanda aslı olan kuvve-i şeheviye ve gadabiye'nin birlikteliğinden fer'î olarak türemesine benzetir. Kutbüddinzâde'nin erdemsizlikleri aslî ve fer'î şeklinde tasnife tabi tutması ahlak literatüründe pek rastlanılır bir durum değildir. Risale bu özelliğiyle erdemsizliklerin birbiriyle irtibatı bakımından ele alınmasıyla ahlak literatürüne yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu tebliğde Kutbüddinzâde'nin, bir haşerenin (bitin) varlığını aşma aşama ele alarak bunu âyet ve hadislerin işârî tefsiri ile ahlakî erdem ve erdemsizleri yorumlamada bir vesile olarak kullanması ele alınacaktır. Bu sayede 14. Yüzyılın seçkin alimlerinden Kutbüddinzâde'nin belirli âyet ve hadisler çerçevesinde işârî/tasavvufî tefsir metodu ve ahlak düşüncesine dair görüşleri ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, Yaratılış, Ahlakî Eylem, İşârî Tefsir, Kuvve-i Şeheviye, Kuvve-i Gadabiye, Kutbüddinzâde.

AHLAK - 2

Kâşîfî'nin Ahlak Düşüncesinin Dinî Temelleri

İlyas CANİKLİ¹

Hüseyin Vaiz Kâşîfî (ö. 1504), 15. Yüzyıl Herat'ının dört büyük edip ve entelektüelinden biridir. Aynı zamanda birbirinin yakın dostu olan bu dörtlünün diğer üçü Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâî ve Molla Câmî'dir. Kâşîfî bu dört edip entelektüelin en az meşhur olanı olsa da şöhreti daha 16. Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasında yayılmıştır. Edebiyattan ahlaka, tefsirden hadise birçok alanda eser veren ve İslam düşünce tarihinde daha çok *Ahlâk-ı Muhsinî* ve *Ravzatü'ş-Şüheda*'sı ile şöhret kazanan Kâşîfî'yi biz bu bildiride ahlak düşüncesi ile inceleme konusu yapacağız.

Kâşîfî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si, İslam ahlak düşüncesi alanında yazılan eserlerden bazı yönleriyle farklılaşmaktadır. Onu ne filozofların yazdığı *Tehzibü'l-Ahlak* ve *Ahlak-ı Nâsırî* gibi kitaplarla, ne Gazzâlî'nin *İhyâ'sı* ve *Mizanü'l-Amel*'i ile, ne Mâverdî'nin *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*'i ile ne de mutasavvıfların *er-Riâye* ve *Kûtü'l-Kulûb* gibi eserleri ile bir saymak mümkündür. Bu eser, bir yönüyle filozofların ahlak kitaplarına, bir yönüyle Mâverdî ve Gazzâlî gibi şeriat âlimlerinin eserlerine, bir yönüyle de filozoftan ziyade şeriat âlimi kategorisine girdiği halde filozofların tarzında ahlak kitabı yazan Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sine benzemektedir. Bu son esere benzediği yönler bol miktarda manzum ve hikâye içermesidir. Fakat bu bildiride bizi ilgilendiren husus, *Ahlâk-ı Muhsinî* özelinde Kâşîfî'nin ahlak düşüncesinin dinî boyutudur. Kâşîfî, doğruluk, adalet, merhamet, şecaat, iffet gibi 40 ahlaki hasleti incelerken ayet ve hadis gibi naslardan ve şeriat âlimlerinin açıklamalarından nasıl yararlanmışır? Bu nas ve bilgileri düşüncesine temel yaparken nasıl bir yöntem izlemiştir? Bunları gün yüzüne çıkaracak, analiz edecek ve değerlendireceğiz.

¹ Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Anahtar Kelimeler: Kâşifî, Ahlâk-ı Muhsinî, Ahlak Düşüncesi, Din, Haslet

Ahlakın Kaynağı Problemi: Celaleddin Devvani Merkezli Bir Analiz

Anar GAFAROV²

Çalışmanın temel amacı Devvani'nin ahlak düşüncesini ahlakın kaynağı bağlamında dini, metafizik, epistemolojik, psikolojik ve sosyolojik açıdan değerlendirmek, bu anlamda düşünürün akıl ile vahyin yetki alanlarına dair düşüncelerini derli-toplu bir şekilde ortaya koymak, böylece, ahlakın ve ahlaki değerlerin kaynağına ilişkin bundan sonra yapılacak çalışmalarda Devvani'nin bu ekseninde kendisinden istifade edebileceğimiz önemli bir kaynak olma imkanını sağlamaktır. Ayrıca bu kabilden çalışmaların insanın ve toplumların kendine yabancılaştığı gezegenimizde yitik değerlerimizi inşa ederek evrenselleşmek, insan-ı kâmil kavramının ifade ettiği boyutu yakalayabilmek adına önemli olduğunu düşünüyoruz.

Araştırma sonucunda Devvani'nin ahlâk felsefesinde ahlâkî olgunlaşmanın temelinde yer alan aklın pek çok tümel bilgi ve ilkeler edinen ve aynı zamanda bunları tikel durumlarla eşleştirerek olaylara ve şartlara ilişkin yeni hükümler sunan bir kuvve olduğu tesbit edilmiştir. Binâenaleyh ahlâk insan nefsinin en temel kuvvesi olan aklın semeresidir. Fakat, Devvani'ye göre varlığın bilgisine belli ölçüde sahip olan akıl ahlâka dair ilke ve önermelerin, iyi ve kötünün bilgisine sahip olma yolunda özellikle dinden önemli ölçüde beslenir. Onun ahlak felsefesinde din, aklın ahlâkî muhakeme kabiliyetinin teşekkül ve gelişmesini sağlayan önemli bir unsurdur. Ayrıca Devvani'nin kozmolojisinde ahlakın kaynağını oluşturan nefis ve onun temel kuvvetlerinden biri olan aklın ontolojik olarak Tanrı'ya/Allah'a dayanması, ahlâkî yargıların ve ya önermelerin kaynağının epistemolojik açıdan ilâhî veçheden yoksun olmadığını da ortaya koymaktadır.

² Doç. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe Enstitüsü, Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü

***Ahlâk-ı Celâli*'de Benliğin İnşâsı: Eğitim Bakımından Bir Analiz**

Bülent ÇELİKEL³

İnsanın bilinçli bir varlık olarak kendini tanımlama biçimini yansıtan ‘benlik algısı’, kişinin kendi vasıflarının ve yeteneklerinin *farkında olması* anlamına da gelen bir durumdur. Bu *farkındalık* ‘kişinin potansiyellerini hayata geçirme’ amacını desteklemesi bakımından ‘benlik bilinci’yle de iç içedir. İnsanın kendini bilginin objesi kılması, kendi şahsı hakkında bilgi ve tutumlarını oluşturan bir benlik algısına sahip olması anlamına gelen ‘benlik bilinci’ onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkar. Kadim kültürde ‘kendini bilme’ olarak yer etmiş olan bu husus, ahlâkî gelişim ile doğrudan ilişkilidir. Zira insanın olumlu benlik algısının beslediği bir bilinç vasıtasıyla kendini değerlendirme melekesi kazanması, onda kuvvetli bir vicdan gelişimine de imkân tanır. ‘Kendini bilme’ aynı zamanda insanın kendi doğasını tanımasını da gerekli kılar. İnsanın kendi doğasını tanıması ise ahlâkî fâil olarak ona dinamizm katar.

Benlik gelişimi, ahlâkî gelişimde olduğu gibi, sosyal bir hadise olarak, diğer insanlarla etkileşim içinde gelişim gösteren inşai bir süreçtir. Bu süreçte vuku bulan formal ya da informal etkiler, bir bütün olarak, ahlâkî gelişimde de rol oynar. Yine bu süreçte değerler, insana ‘ideal benliğe’ dair belli standartlar sunar. Bu yüzden değerler ile ilgili kaynaklar benlik-ahlâk ilişkisi bakımından önemli işleve sahiptir. Tebliğimizde bu kaynaklardan biri olan Devvânî’nin *Ahlâk-ı Celâli* isimli eseri, yukarıda belirttiğimiz teorik çerçeve ve uzanımları esas alınarak çözümlenecektir. Bu çözümlenmeler, daha önce bu çerçevede Tûsî’nin *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eseriyle ilgili yapmış olduğumuz çalışmanın sonuçları ile mukayese edilerek değerlendirilecektir. Böylece hem bu eserin geleneksel çizgideki yeri hem de eğitim bakımından aktüel değeri belirlenmiş olacaktır.

Anahtar Kavramlar: Benlik, ahlâk, eğitim, *Ahlâk-ı Celâli*, Devvânî.

³ Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi; bulentcelikel@mu.edu.tr

Celaleddin Devvânî'de Felsefi Ahlak -Tasavvuf Etkileşimi

Süleyman TAŞKIN⁴

XV. yüzyılın önemli filozoflarından birisi olarak kabul edilen Celaleddin Devvânî (ö. 908/1502), felsefe, kelam ve tasavvuf konularında önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerde dikkat çeken özellik, yaşadığı dönemin ruhuna uygun olarak eklektik bir yapıya sahip olmasıdır. Onun eserlerinde bu üç ilim dalının iç içe olması ve aralarındaki etkileşim dikkat çekicidir. Devvânî'nin bu eklektik düşünce yapısı ahlak ve siyaset felsefesine dair yazmış olduğu eserlerinde de kendisini önemli derecede hissettirmektedir. Bu bağlamda ahlaka dair yazmış olduğu Ahlâk-ı Celâlî adlı meşhur eserinde felsefi ahlak ile dinî ve tasavvufî ahlakı birleştirmiş gözükmektedir. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsîrî adlı felsefi eserinin etkisinde kalan Devvânî, diğer taraftan Gazzâlî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi dinî ve tasavvufî ahlakın önemli isimlerinden de hem etkilenmiş hem de eserlerinde onların görüşlerinden yararlanmıştır. Bunun en güzel göstergesi sanırım eserine verdiği isimdir. Kendisinden sonra *Ahlâk-ı Celâlî* adıyla meşhur olan eserine *Levâmiu'l-işrâk fî mekârimi'l-ahlâk*, adını vermiş olması onun tasavvufî bakış açısını yansıtmaktadır.

Bununla beraber, ahlak kitabında itidal konusu ile sırat-ı müstakim arasında kurduğu bağlantı, insanın halifelîği gibi meselelere geniş yer ayırması ve birçok konuda filozoflar ile beraber mutasavvıfların da görüşlerine ayrıntılı yer vermiş olması bu tezi güçlendiren hususlardır. Bu çerçevede kendisi de konuları işlerken ayet ve hadislerle birlikte sahâbe, tâbiîn, din büyükleri ve filozoflardan istifade ettiğini belirtmektedir. Tüm bunlarla birlikte tasavvufa olan bu meyline rağmen muhtemelen kendinden önceki felsefi ahlak alanında yazılan eserlerden (örneğin, Tehzîbü'l-ahlâk) etkilenerek uzlete çekilmeye karşı çıkışı Devvânî'nin bu konudaki fikirlerinin pasif değil, aktif olduğunu ve dolayısıyla felsefî yönünü göstermesi açısından önemlidir. Bu da onun düşüncesinde felsefi ahlak-tasavvuf etkileşimini göstermektedir.

Kısacası bu çalışma, Osmanlı ilim camiası üzerinde de büyük etkisi olan Devvânî'nin, ahlak görüşünü ortaya koyarken felsefe ve tasavvuf

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı

gibi önemli ilim iki dalının verilerinden azami derecede istifade ederek eklektik bir düşünce oluşturduğu, felsefi ahlak türünde yazılmış bir eser olarak kabul edilen Ahlâk-ı Celâli'de tasavvufi unsurlara yer verdiği farklı örnekler üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Devvânî, Ahlak, Tasavvuf, Etkileşim, Ahlak-ı Celâli

Qutbuddin Razi's approach to wisdom and to its functions

Durdane CAFERLİ⁵

For long years scholars have been investigating the processes of shaping human behavior and moral values as well as main drivers behind the processes. Needless to say, the topic had attracted the attention of the medieval Islamic scholarship as well. Qutbuddin Razi, one of the Islamic philosophes famous for his exclusively distinguished views regarding the issue of human wisdom also considered reasoning as the main force behind human action, perceptions and behavior. Qutbuddin Razi assigns three main functions for wisdom such as shaping understandings about the moral aspects of the behavior, capturing the very essence of the moral behavior and finally, creating motivations to act in this way. He makes a particular emphasize on wisdom in this processes. That is why Qutbuddin Razi draws such a conclusion that without wisdom it is impossible for moral behavior to happen. On the other hand, he points out to some limitations of wisdom in understanding some truths of the subsistence and stresses a need for a guidance and commentator to better understand the matter. If the realities of the subsistence are channeled properly to wisdom in this case the latter may capture and percept it correctly, according to Razi.

Keywords: Qutbuddin Razi, Wisdom, Moral Behavior, Understanding Subsistence, Reasoning.

⁵ Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Z. M. Bünyadov adına Şarkiyat Enstitüsü

OSMANLI DÜŞÜNCESİ - 1

Kozmolojik ve Epistemolojik Perspektiften Âşık Paşa'da İnsan Anlayışı

Fatma Zehra PATTABANOĞLU¹

Âşık Paşa (1272-1332) ömrünün ikinci yarısını 14. yüzyıllarda yaşamış, Anadolu'nun önemli mütefekkir ve şairlerindendir. Ayrıca zamanının Vefaiyye tarikatının başı sıfatıyla tanınmış bir mutasavvıftır. *Garibnâme* adlı mesnevisiyle nam yapmış ve bu eserinde ahlâki, tasavvufî, dinî ve felsefî pek çok unsuru kaleme almıştır. Mezkûr mesneviyi sade Türkçe bir dille yazan düşünür, dönemin problemlerine değinecek gerçek Müslümanın nasıl olması gerektiğine dair temel hususları vazetmiştir. Felsefe, kelam ve tasavvuf alanlarının 13. yüzyıldan sonra aldığı genel görünüm, onun düşüncelerine de yansımıştır. Böylece İbn Arabî'nin vahdeti vücud anlayışı, Âşık Paşa'da birlik temelli metafizik yapıya bürünmüş ve evrenin merkezine yerleştirilen insan, kozmolojik düzene uygun bir şekilde ele alınıp, bilgi-varlık ilişkisi içinde sunulmuştur.

Âşık Paşa'ya göre insanı anlama konusu, bireyin varoluş sebebi ni bilmekle başlamaktadır. Bu bağlamda mahlûkat âlemi küllî akılla başlar, sonra küllî nefis, dokuz felek, arş, kürsi, yer, gök, melek ve insan yaratılır. Dört unsura karşılık gelen bitki, hayvan, insan ve melek varlık sahasından, sorumlu tutulan ve mertebe bakımından en yüksek olan insandır. İnsanın bedeni camiye, beyni minbere benzer. Bütün evren insan vücudu ile sembolleştirilen camide bir araya gelir. Tanrı evrende ne yaratmışsa, insan vücuduna bunlardan birer örnek koymuştur. Bundan dolayı onun evren anlayışı, Stoacı filozoflardan beri ifade edilen “evrenin makrokozmos” ve “insanın mikrokozmos” olduğu düşüncesinden izler taşır. Nitekim Tanrı insana beş tür ilim vermiş

¹ Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
f.zehrapattabanoglu@kastamonu.edu.tr

ve bu ilimleri de kulların beş yerine yerleştirmiştir. Bildiride düşünün bu ilimleri nasıl değerlendirdiği ve bireyin hakikat arayışına dair nasıl bir söylem geliştirdiği ele alınacaktır. Bununla birlikte evrenin bir parçası olarak insanın Tanrı karşısındaki konumu ve muhatap olduğu işlevleri, felsefi-tasavvufi perspektiften incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Âşık Paşa, bilgi, varlık, evren, insan

İslam Metafizizinin Türk Diliyle Buluşması: Aşıkpaşa’da “Varlık” Kavramları

İrfan GÖRKAS²

Bu bildiride Âşık Paşa (ö. 733/1332) örneğinde, İslam metafiziğinin Türk diliyle buluşması ele alınacaktır. Başka bir ifadeyle bu bildiri, İslam metafiziğinin Türkçedeki varlığını aramak demektir ve bu arayışın iki ilkesi vardır. Birincisi metafiziğin Türk dilinde ifade edilmesi, ikincisi bu metafiziğin bir İslam metafiziği olmasıdır. Bilindiği gibi İslam metafiziği, Kindi (ö.866) ile başlayan, Farabi (ö.950) ile sistemleşen, İbn Sina (ö.1037) ve İbn Rüşd (ö.1198) ile gelişerek süregelen meşşâî; Gazzali (ö.1111) ile başlayan, Sühreverdî (ö.1234) ile sistemleşen işrakî, Ebu Nasr Serrac (ö.988) ile başlayan İbn Arabî (ö.1148) ile sistemleşen sufi, Mutezile ile başlayan ve Fahrettin Razi (ö.1210) ile sistemleşen kelamî İslam metafiziklerinden oluşan bir metafiziktir. Bu metafiziğin dili, Arapçadır. Bir başka ifadeyle İslam’da birinci tür metafizik mevcûd metafiziği, ikinci tür metafizik nur/mevcûd metafiziği, üçüncü tür metafizik vecd metafiziği, dördüncü tür metafizik vücûd metafiziğidir. Ancak ister meşşâî, ister işrakî, ister sufi, ister kelamî metafizik olsun, nihayetinde İslam metafiziği gelenekleri ‘vücûd’ metafiziğinde uzlaşarak bugüne gelmiştir. Bizce, İslam metafiziğinin temel sorunu, genel olarak başka dillerde, özel olarak Türkçede varlık bulan İslam metafizik gelenekleri ve onların mahiyetleri meselesidir. Bu durumda, Türk dilinde eser kaleme alan 14.yüzyıl düşünürü Aşık Paşa’nın eserlerinde, acaba herhangi bir metafizik bakıştan söz edilebilir mi? Yine Âşık Paşa acaba, İslam metafiziğinin hangi geleneğine yaslanmış, hangi geleneğin kavramlarını kullanmıştır? Onun

² Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

metafiziginde, metafizik geleneklerin bir etkileşiminden söz edilebilir mi? Onun metafizik kavramları, söz konusu metafizik kavramların bir tekrarı mıdır, yoksa ilaveten Türkçe metafizik kavramlar kullanmış mıdır? Kullanmış ise bu kavramlar nelerdir? Eğer kullanmışsa ve varsa nelerdir? Bunların tespiti hem İslam düşüncesi hem Türkçe felsefe için önemlidir. Çünkü Âşık Paşa, Türkçe felsefenin iki başlangıç döneminden birincisinde yaşamakta ve metafizik terminolojiye vakıf görünmektedir. Başka bir ifadeyle Türk dilince yazdığını söylediği *Garibnâme* sebebiyle Âşık Paşa'nın metafiziği, akademik bir felsefe ortamında ele alınmayı hak etmektedir. Zira düşünürümüz eserinde, varlıkla ilgili olarak biri “mevcûd, vücûd, vecd, aşk, kâyim ve dâyim” gibi Arapça menşei; diğeri, “var, vardur/ur, vardurmak, varlık” yanında “ol, oldur, oldurmak” ve “bulmak” gibi Türkçe menşei olmak üzere iki tür ontolojik kavram kullanmış, bir “Türkçe aşk metafiziği” yapmıştır. O halde İslam felsefesinin ve Türkçe felsefenin dünü, bugünü ve yarını için bu metafizik kavramların tespiti ve bağlamlarıyla birlikte analizi önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Âşık Paşa, metafizik, mevcûd, vücûd, varlık, var/durmak, ol/durmak.

Âşık Paşa'nın Sünnî Düşünsel Arka Planı

Yunus ÖZTÜRK³

Bu çalışma, 14. yüzyıl Türk kültür ve tasavvuf tarihinin en önemli simalarından biri olan Âşık Paşa hakkında bir inceleme yapmaktadır. Âşık Paşa'nın asıl adı Ali'dir. 670/1272 yılında Kırşehir'de doğmuştur. Âşık Paşa'nın dedesi Selçuklu Devleti'ne karşı başlatılan Babâî isyanlarının kendisine dayandırıldığı Baba İlyas el-Horasânî'dir (ö. 637/1240). Babası Muhlis Paşa, Konya'da altı ay gibi bir süre hüküm sürmüştür. Ayrıca Muhlis Paşa Memlûk Sultanı Baybars ve Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey ile yakın ilişkiler kurmuş, Karamanoğlu Beyliği'nin kuruluşunda etkili olan önemli bir isimdir. Âşık Paşa, Elvan Çelebi'nin (ö.760/1358-59'dan sonra) babası, Osmanlı'nın önemli tarihçilerinden Âşıkpaşazâde'nin (ö. 889/1484'ten

³ Arş. Gör. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

sonra) de büyük dedesidir. Ayrıca Âşık Paşa Osmanlı'nın kuruluşunda etkili olan Vefâîlîğin 14. yüzyıldaki en önemli temsilcisidir.

Bu bildiri Âşık Paşa'nın Türkçe ilk Mesnevî olma özelliğini taşıyan *Garib-Nâme* adlı eserinin içeriğindeki dört mezhep tasavvuru üzerinde durmaktadır. Âşık Paşa hakkındaki kısmî biyografik verileri de dikkate alarak fazla bilgi sahibi olmadığımız eğitimi hakkında bazı sonuçlar elde etmeyi hedeflemekteyiz. Buna ilaveten *Garib-Nâme*'deki dört mezhep vurgusunun, Memlûk merkezli Sünnî eğitim sisteminin etkisinde şekillenmiş olduğunu ortaya koymayı da amaçlamaktayız. Bu sayede Âşık Paşa'nın ait olduğu kültür geleneğini ve *Garib-Nâme*'yi gayri sünnî/heterodoks gelenek üzerinden yorumlayan çağdaş yaklaşımlara, yeni çıktılar da sunmuş olacağız. Ayrıca 14. yüzyılın önemli sūfînin Mesnevî türü eserinde, Sünnî etkinin izleri de açığa çıkarılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâmîleşme, Tasavvuf, Ehli Sünnet, Âşık Paşa, *Garib-Nâme*.

Molla Fenârî ve İbn Kemâl'in "El-Âlemîn" Yorumuna Dayalı Varlık Anlayışları: Mukayeseli Bir İnceleme

Ömer MÜFTÜOĞLU⁴

Miladi 14. ve 15. Yüzyıllar, Müslüman ilim adamlarının önemli zihni birikimlere sahip oldukları ve karşılaştıkları kültürlerle etkileşimlerini başarıyla yönetip kendi katkılarını sundukları bir zaman dilimidir. Önce Molla Fenârî, ardından da İbn Kemâl Paşa, bahsedilen döneme katkı yapan iki büyük şahsiyettir. İslamî ilimlerin bugün farklı başlıklar altında tasnif edilen alanlarının çoğuna dair her iki âlimin de eserler verdiği bilinir. Bu eserler incelenirken, onların müelliflerinin çeşitli hususî konulardaki görüşleri de bazen müstakil başlıklar altında bazen de satır aralarında ortaya çıkar. Bu bildiride adı geçen iki âlimin, Fatıha Suresi Tefsiri yaptıkları eserlerde (*Aynu'l-âyân* ve *Tefsîru'l-Fâtıha*) özellikle "el-âlemîn/ العالمین" kelimesinin açıklaması sadedinde yazdıklarından hareketle genel olarak "varlık" a dair görüşleri incelenecek ve bir karşılaştırma yapılacaktır. Bu karşılaştırma elbette

⁴ Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

1350-1431 yılları arasında yaşadığı bilinen Molla Fenârî'nin, kendisinden sonra yaşayan başkalarını etkilediği gibi 1468-1534 yılları arasında yaşayan İbn Kemâl Paşa'yı da ne derece etkilediği sorusuna da cevap oluşturabilecek bir imkân ortaya koyacaktır. Âlimlerin varlık anlayışları, hiç kuşkusuz Allah Teâlâ'nın varlıkla olan ilişki biçimini tanımlamalarına ve bu ilişkinin diğer yönü olan varlığın, özellikle de insanın Rabbiyle olan ilişkisine dair görüşlerinin oluşumunda temel belirleyici durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Molla Fenârî, Aynu'l-âyân İbn Kemal Paşa, Âlem, Varlık

OSMANLI DÜŞÜNCESİ - 2

Balkanlarda Osmanlı Fethi Asrı Olan 14. ve 15. Yüzyılda Türk-İslam Felsefesi Ve Düşüncesinin Özellikleri

Numan ARUÇ¹

Balkanlar tarihi ve Türk-İslam Tarihinde 14. ve 15. Yüzyıllar Türklerin Balkanları fethettiği yüzyıllardır. Bu yılların en önemli yılları olarak 1389 Kosova'nın fethi, 1392 Makedonya'nın Fethi ve 1463 Bosna'nın fetih yıllarını zikredebiliriz. Asıl defacto ve dejure olarak Osmanlının Balkanlar fethi 1389 Kosova fethi ile gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti ve Hakimiyeti bir Türk-İslam nizamı ve haki-miyetidir. Türk-İslam nizamı olan Osmanlı Devletinin kurulduğu ve kurduğu bir Türk-İslam Medeniyeti ve Kültürü var. Bu medeniyet ve kültürü en iyi bir şekilde balkanlarda görme imkanımız mümkündür. Çünkü Osmanlı Medeniyeti ve Kültürü Balkanlarda gelişti ve yayıldı.

Balkanlarda buram buram kokan ve gözüken Türk-İslam Medeniyeti, Kültürü ve Hakimiyetinin bir felsefesi ve düşüncesi olduğunu kimse inkar edemez. Türklerin Balkanlarda fatih olmasını sağlayan, hakim güç yapan, devleti kuran ve bir medeniyet ve kültür oluşmasını sağlayan felsefe ve düşünce Türk-İslam Felesefesi ve Düşüncesidir.

İşte bu makalede Balkanların fetih asrı olan 14. ve 15. Asırda balkanların fethini getiren, asırlar boyu devlet kuran, medeniyet, kültür ve tarih yazan Türk-İslam Düşüncesi ve Felsefesinin özellikleri ele alınacaktır. Başta Makedonca, Sırpça ve Arnavutça olmak üzere bütün balkan dillerinde çıkan kaynakları tarayarak bu makale hazırlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Felsefesi, Düşünce, Balkanlar, Osmanlı ve Medeniyet.

¹ Prof. Dr. MANU-Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi Üsküp

Sûfî Gözüyle Filozof: Kübrevî Şeyhi Alâüddevle Simnânî'ye Göre İbn Sînâ

Kübra Zümrüt ORHAN²

Alâüddevle Simnânî, 659-736/1261-1336 yılları arasında, İlhanlılar döneminde, bugün İran'da yer alan Simnân şehrinde yaşamış bir Kübrevî şeyhidir. Çok sayıda mürid yetiştirmiş ve doksan civarında eser kaleme almış olan Simnânî, eserlerinde tasavvufun hemen her konusuna değinmiştir. Daha ziyâde İbnü'l-Arabî'ye yönelik eleştirileriyle şöhret bulan Simnânî'nin tasavvuf geleneğine en büyük katkısı, pek çok sûfî üzerinde etkili olan letâif anlayışıdır. Ricâlü'l-gayb hakkındaki görüşleri, mânevî tecrübelerini tafsilatlı olarak yazması, tecellî esnasında yaşanan hâllere dair ayrıntılı açıklamaları ve Kübreviyye tarikatında önemli bir yeri olan havâtır konusundaki ifadeleri de tasavvuf geleneğine yaptığı katkılar arasındadır.

Eserlerinde tasavvufî konuların yanı sıra kelâmî ve felsefî meselelere de yer veren Simnânî, yer yer kalamcıları ve filozofları eleştirmektedir. Genel anlamda filozofları doğru yoldan sapmış kimseler olarak nitelendiren Simnânî'nin filozoflarla ilgili en önemli iddialarından biri, onların kendilerini peygamberlerden müstağni görerek kendi akıllarıyla hareket ettikleri iddiasıdır. Akıllı ilgilendiren meselelerde filozofların gerçeğe yaklaştıklarını kabul etmekle birlikte, akıl tavrının üzerinde yer alan meselelerde hakikatten uzak düştüklerini savunmaktadır. Simnânî'ye göre bu gibi konularda filozofların, hepsi de asılsız olan pek çok yanılgısı vardır.

Onun filozoflarla ilgili genel eleştirilerinin yanı sıra hususan İbn Sînâ'ya yönelik eleştirileri de bulunmaktadır. Özellikle *el-Vâridü's-şâridü't-târid şühete'l-mârid* adlı eserinin ilk bölümünü İbn Sînâ'nın beyân hakkındaki görüşlerinin eleştirisine ayıran Simnânî, burada onunla ilgili ağır ifadeler kullanmaktadır. Yine sohbetlerinden derlenen *Çihil Meclis* adlı eserde de birkaç hususta İbn Sînâ'yı eleştirmektedir. Simnânî, eserlerinde, Hz. Peygamber'e İbn Sînâ'nın durumunun sorulduğu ve Hz. Peygamber'in onun hakkında olumsuz kanaat bildirdiği bâzı vâkıalar da nakletmektedir. İbn Sînâ hakkında söylediği bütün bu

² Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

olumsuz ifadelerine rağmen Simnânî, onun ömrünün sonuna doğru söylediği bir rubâîsi sebebiyle ebedî azâptan kurtulacağını ümit ettiğini de belirtmektedir. Bu çalışmada, XIV. yüzyılda yaşamış bir sûfî olarak Simnânî'nin, bir filozof olarak İbn Sînâ hakkındaki düşünceleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Felsefe, Alâüddevlî Simnânî, İbn Sînâ, Eleştiri.

İlimlerin Mevzûsuna Dair Bir Tartışma: Molla Lutfî'nin *Es-Seb'U's-Şidâd* Risalesi

Fatma Sümeyye KILAÇ³

15. yy Osmanlı ulemasının önde gelen isimlerinden biri olan Tokatlı Molla Lutfî, Fatih Sultan Mehmed ve II. Beyazid dönemlerinde yaşamını sürdürmüştür. O, hayatı, felsefesi, dini düşüncesi özellikle de ölümüyle pek çok kişinin dikkatini çekmiştir. Ulema arasındaki rekabetin siyasi yollarla çözüme kavuşturulmak istenmesi, Molla Lutfî'nin çağdaşları ile yaşadığı dil ve iletişim problemi onun idamına sebep olmuştur. Molla Lutfî'nin trajik ölümü ve idamının nedenleri birçok çalışmaya konu olmasına rağmen dini ve felsefi düşüncesi bahsedilen kimliğinin gerisinde kalmıştır.

Bu tebliğde, Molla Lutfî'nin II. Beyazid'in huzurunda alimlerle yapmış olduğu tartışmayı padişahın emriyle kaleme aldığı *es-seb'û's-şidâd* adlı risalesi ele alınmaya çalışılacaktır. O, bu risalede Seyyid Şerif Cür-cânî'nin farklı eserlerinde ilimlerin "mevzu"suna dair ileri sürdüğü argümanları çeşitli açılardan eleştirmiştir. Özellikle kelam ve felsefenin konusuna dair öne sürdüğü yaklaşımlar İslam düşünce geleneği açısından önem arz etmektedir. Gerek kendi döneminde gerek sonrasında bu risalenin ulema tarafından dikkate alındığı da görülmektedir. Nitekim Molla Lutfî'nin çağdaşı olan Molla İzârî'nin bu risaleye bir reddiye kaleme aldığı bilinmektedir. Molla Lutfî'nin bu risale ile yetkinliğini kanıtladığını ve pek çok yeni meseleyi tartıştığını iddia eden Taşköprizâde de *Livâu'l-merfû* isimli eserinde bu metinleri değerlendirmiştir. Kendisinden önceki düşünce geleneğini sorgulaması,

³ Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

ortaya koymuş olduğu çözüm önerileri ile yeni bir tartışma zeminini başlatmasıyla bu risale gözlerden uzak tutulmamalıdır. Bundan dolayı Türkiye kütüphanelerinde pek çok yazması bulunan bu risaleye araştırmacıların dikkatlerini çekmek hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Molla Lutfi, Cürcânî, Seb'û's-Şidâd, Konu, Kelam

ETKİLEŞİM - 1

“The Impact Of Islamic Philosophy On The 14th-Century Jewish Debate About Philosophy And Religion”

Almir PRAMENKOVIĆ¹

The harmony between philosophy and mysticism: an overview on Jalal-Al Din Dawwani's thought.

Muhammad ZAHİRULİSLAM²

Jalal Al Din Dawwani (1427-1512) revived the tradition of philosophical disciplines during the Ottoman period. He was appointed by Sultan Hasan Beg to revise the ethical discourse of Tusi with aim of revising it from the illuminative point of view. His important book Akhlaq-i-Jalali is mostly the same thought of Akhlaq-e-Nasiri but with the combination and comprehensive teachings of Quran, Sunnah and the companions of the Prophet ;this book has get an extraordinary recognition in the field of philosophy and ethics. He intensified and expounded it at places in the light of the philosophy of illumination. His was influenced by Miskawaih and Tusi but is basically different form the Aristotelian philosophy and he establishes asceticism as an important stage in the development of mystic consciousness. He guides complete harmony between philosophy and mysticism influenced by illuminative philosophy of Shihab al Din Maqtl. He believes the philosophy and mysticism both lead to the same goal and that is seeking the truth. Dawwani holds that the mean establishes the good in all matters, influenced by the Quranic concept of moderation, no less than Aristotelian doctrine of the mean. Moral struggle presumes that all dispositions, whether innate are capable of modification and change. Plato virtue was the restraint of human nature as a whole. Aristotle

¹ Dr., Sırbistan Fakultet za Islamske Studije, Sırbistan

² Associate Professor Department of Islamic Studies University of Dhaka, mzahirdur@gmail.com

assigned to each virtue the place moderation would give it. Dawwani developed a theory of the causes and cure of psychological diseases, a process which closed in Al Ghazali with a shift from an intellectual to a mystic outlook. In this article we study the contribution of Jalal al Din Dawwani in the Muslim philosophy and illustrate and examine his works to build-up harmony between philosophy and ethics and also influences of the earlier Muslim philosophers on his thought.

The Language of Sufi Discourse in the Ataa's Wisdoms

Abdulkareem Mohammad Hafidh ALABAYDİ³

The language of Sufi discourse in Atta's wisdoms which will be highlighted in this study is a type of artistic literary discourse that aims to spread behavioral patterns and attitudes of faith reflecting Sufi principles through a set of rules and behavioral features. These features are characterized by literary tendency with the ability of artistic and aesthetic influence through reliance on rhetorical, semantic, and phonetic formulas that make the human soul more concerned with these methods. They possess elements of influence on the recipient and hearer depending on effects such as assonance, alliteration, conformity, metaphor and others, with the tendency to tackle reference, brevity, bright language and, figures of speech that make the wisdoms an enjoyable persuasive, directive, awareness-raising discourse characterized by mystical transparency, spiritual attraction, internally and externally artistic style fit with the sweetness of pronunciation and sound, and the beauty of the tone which helped give it the advantage of deep impact on the recipient.

The study of Sufi speech patterns flows into the sea of literary studies that reveal the identity of Arab discourse and philosophy in the face of universal truths, access to the world of the extensive kingdom, open-minded connotations, and multiple readings. This will make the researcher deal with the subject from literary, analytical, and semantic perspectives to fathom texts and explore their artistic areas, linguistic

³ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, abdulkerimubeydi@hitit.edu.tr

styles, and expressive methods, up to the knowledge of the mysteries of the Sufi discourse and its language used in various contexts.

Key Words: Language, Study, Rhetorical Image, Discourse, Sufi, Wisdoms, Ataa.

Ilmu'l-Kelâm fi'l-Cezâir fi'l-Karni'l-Hâmis Aşera el-Milâdî (et-Tâsi el-Hicrî) Ehemmu A'lâmihi ve Mumeyyizâtihî (15. Yüzyılda Cezayir'de Kelam İlmi: Önemli Âlimleri ve Özellikleri)

Dr. Amar DJİDEL⁴

⁴ Cezayir

ETKİLEŞİM - 2

Devvânî'nin Felsefi Düşüncesi Üzerindeki İbn Sînâ Etkisi

Emine Taşçı YILDIRIM¹

Devvânî, 15.yy'da yaşamış ve Osmanlı medreselerinde eserleri okutulan bir düşünürdür. Osmanlı düşüncesinde hâkim olan felsefe, kelam ve tasavvufun birlikteliği onun eserlerine de yansımıştır. Eş'arî kelamcısı olarak bilinen Devvânî'nin hem bir İbn Sînâ şarihi, hem de İbn Sînâ geleneğinin Osmanlı düşüncesi içerisindeki önemli temsilcilerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İbn Sînâ'nın *Tefsiri Sureti'l-İhlas* adlı eserine yazdığı haşiyesinde onun filozofun varlık anlayışına katıldığını gösteren ipuçları bulunmaktadır. Ayrıca Devvânî'nin Gazzâlî'nin İslam filozoflarını tekfir ettiği üç meseleden alemin kıdemi hariç diğer meselelerde filozoflarla benzer fikirler serd ettiğinden bahsedilebilir. Bunun yanı sıra inâyet, alemin mümkün dünyaların en iyisi oluşu, kötülük problemi, zorunlu-mümkün ayrımı, sudur nazariyesi gibi felsefenin temel konularında da İbn Sînâ'yla benzer düşüncelere sahip olduğu söylenebilir. Bu tebliğde, Devvânî'nin felsefi düşüncesi üzerindeki İbn Sînâ etkisini ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Bu çalışmada, çok yönlü bir alim olması hasebiyle farklı birçok alanda eser veren Devvânî'nin *Haşiye ala Tefsiri Sureti'l-İhlas l'ibn Sînâ* adlı haşiyesi temel başvuru kaynakları arasında olup felsefi fikirlerine yer verdiği diğer eserleri de dikkate alınmıştır. Ayrıca gerekli görüldüğü noktalarda felsefeyle ortak olan meselelerde kelama dair eserlerine de atıfta bulunulmuştur. İbn Sînâ ile benzer görüşler serd ettiği yerlerde İbn Sînâ'nın fikirleriyle Devvânî'ninki karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınmıştır. Böylelikle İbn Sînâ geleneğinin Osmanlı düşüncesi içerisinde yüzyıllar geçmesine rağmen kendine yer bulduğu ve bu gelenek göz ardı edilerek Osman-

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı

lı düşüncesinin doğru bir şekilde anlaşılmasının kolay olmayacağı Devvânî örneği üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devvânî, İbn Sînâ, İslam Felsefesi, Osmanlı Düşüncesi

Felsefe-Kelam-Tasavvuf Disiplinleri Arasında Köprü Kurmak ya da Devvani'nin Düşünce Yöntemi Üzerine Bazı Mülahazalar

M. Necip YILMAZ²

İslam düşüncesinin kurucu üç temel disiplini hiç kuşkusuz felsefe, kelam ve tasavvuftur. Genel bakış açısı ile ele alındığında bu üç disiplinin tezlerinin birbiriyle uyumlu olduğu konusunda genel bir yargı olduğu söylenebilir. Ancak kullandıkları metotlar, meselelere yaklaşım tarzları, bilgi anlayışları açısından bakıldığında pek de yargılarının birbiriyle örtüşmediği açıktır. İslam filozofları tarihi süreçte daima zıt anlayışları birbirleriyle uzlaştırmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bunun en önemli örneği İbn Rüşd'ün felsefe-din uzlaşması konusundaki görüşleridir. Günümüzde İslam dünyası birçok sorunla boğuşmaktadır. Sorunlar karşısında çaresiz kalmasının belki de en önemli nedeni geleneksel fikri kaynaklardan yeterince beslenememesidir. Meselelere yaklaşımda felsefe-kelam-tasavvuf disiplinleri arasındaki esasa yönelik yorum farklılıkları İslam düşüncesinin bir bütünlük içinde gelişmesini de zorlaştırmaktadır Tarihi süreçte kültürel mirasın önemli unsurları olan bu disiplinler arasında uyum ortaya koymaya çalışan ve bu üç disiplini Gazzali gibi birbirinden ayırtıran değil birleştirmeye çalışan düşünürler de olmuştur. Bunlardan biri de Celaleddin ed-Devvani'dir.

Celaleddin ed-Devvani daha çok kelamcı yönüyle tanınmaktadır. Aslında kelamda olduğu gibi o meşşai ve işraki terminolojiyi de kullanmıştır. Onun eserleri felsefe ile kelam ilminin mezc edildiği dönemin özelliklerini taşır. Suhreverdi'nin işrak, İbn Arabî'nin vahdet-i vücud ve Nasıruddin Tusî'nin ahlak anlayışından istifade etmiş, başta Farabi ve İbn Sina olmak üzere meşşai felsefi düşünce geleneğinden de beslenmiştir. Bu yönüyle Devvani'nin bu üç disiplin arasında uyum arayışında olduğu ifade edilebilir. Epistemolojik olarak işraki sezgi-

² Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

yi kabul etmekte, hikmete ilişkin birçok konunun bu sezgi olmadan kavranamayacağını ileri sürmekte, hükemanın nurlarını ‘nübüvvet kandili’nden aldıklarını söylemekte ve keşfe değer vermektedir. Bu görüşleriyle Devvani geleneksel kelam bakış açısından ayrılmakta olup İslam düşüncesinde bütünlükçü bir yaklaşımın örneğini vermiş gibidir. Filozofların tekfir edildiği üç meselede farklı görüşler ortaya koymuş, Gazzali’nin yaklaşımını benimsememiştir. Devvani’nin bütünlükçü bu yaklaşımı ahlak anlayışına da yansımış felsefi ahlakla dini ahlak anlayışlarını birleştirmiştir. Bu tebliğde İslam düşüncesinin kurucu disiplinleri arasında uzlaşma imkânı çerçevesinde Devvani’nin düşünce yöntemi ele alınacaktır.

Anahtar kavramlar: Celaleddin ed-Devvani, felsefe, kelam, tasavvuf, 15. Yüzyılda İslam düşüncesi

15. Yüzyıl Düşünürü Devvani veya Felsefe ve Tasavvuf Kıskacında Kelam Düşüncesi

Mustafa AKMAN³

Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502), 15. yüzyıl İslâm dünyasının önemli bilginlerinden biridir. Teftâzânî ve Cürçânî gibi çeşitli sahalarda otorite sayılan âlimlerden sonra gelerek onların geleneğini devam ettirmesinin yanı sıra, işrâk ve vahdet-i vücûd felsefesini benimsemiş ve bu sahalarda eserler kaleme almıştır. Bu itibarla İslâm düşüncesinin ana akımları kelâm, felsefe ve tasavvuf tarihi açısından mühim bir yere sahiptir. O, daha hayattayken meşhur olmuş; gerek öğrencileri gerekse görüşleri sayesinde daha sonraki yüzyıllarda özellikle akli ilimlerde otorite kabul edilmiş ve bu yüzden Osmanlı ilim hayatı üzerinde etkili olmuştur.

Bir sistem düşünürü olmayan Devvânî, kelâmda Eş’ari bir söyleme sahiptir. Bundan olacak ki özellikle sem’iyyât konularında genellikle bu mezhebin görüşlerini benimsemiştir. Filozofları, tekfir edildikleri “üç mesele”nin tümünden teberri ettiği bilinen Devvânî’nin yaşadığı, Cem ve Tahkik Devri denilen bu dönemde otorite çapta bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Yazılan eserlerin genelde şerh, hâşiye, zeyl ve ta'likât denilen notlarla bazı problemleri daha anlaşılır hale getirme çabalarından öteye gitmeyen bu dönemde Meşşâîliğin belli konuları kelâmın temel problemleri arasında yer almış ve dolayısıyla felsefî terminoloji içinde yeni bir kelâm modeli geliştirilmiştir. Keza tasavvuf konularının da kelâmla mezc edildiği malûmdur. O kadar ki Devvânî, Tanrı'nın sıfatlarının ancak keşifle anlaşılabilceğini ileri sürerek bu tarz kelâmî problemleri dahi tasavvufî kavramlarla izâh etmiştir.

Söz konusu dönemde felsefe ve tasavvuf kıskacında kalan kelâm, genellikle böylesi eklektik düşünürler tarafından temsil edilmiştir. Dönem kelâmcıları, kelâmı felsefe ve tasavvufla mezcetmiş ve ele aldıkları kelâmî konuları bile bu ikisinin metot ve muhtevâlarından hareketle çözmeye çalışmıştır.

Nihayet Devvânî'nin, kelâmın felsefe ve tasavvuf tarafından kuşatıldığı, şerh ve hâşiyeciliğin çok rağbette olduğu eklektik bir zihniyetin bilgini olduğu unutulmamalıdır. İşte bu yüzyılda görülen, daha önceki otoritelerin yazdığı eserler üzerine şerh ve hâşiye yazmak, artık muhayyel rakip haline gelmiş Mu'tezile'yle her vesileyle hesaplaşmak, otoritelerin belirlediği konular etrafında tartışmak ve bu otoritelerden birinin tarafını tutmak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Devvânî, Kelâm, Felsefe, Tasavvuf, Kelâmcı.

ETKİLEŞİM - 3

Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'ın Fikir Dünyasında Kelam- Tasavvuf Birlikteliğinin Yeri ve Önemi

Hasan GÜMÜŞOĞLU¹

Bu tebliğde Hanefî/Mâtürîdî âlimi Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'ın fikir dünyasında tasavvufu ve kelâm ilminin beraberliğine verdiği önem incelenecektir. Sadruşşerîa, fıkıh ilminin tarifinde yer alan: “kişinin amel cihetinden lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi” şeklindeki ifadeyi açıklarken “amel” kaydının fıkıh ilmini itikadât ve vicdâniyyâtan (tasavvuf) ayırmak için ilave edildiğini dikkat çeker. O, *Ta'dilü'l-ulûm* isimli eserinde ise tasavvufu, kelâm ilminin bir bölümü gibi gösterdiği çalışmamız söz konusu eserdeki açıklamalar merkezinde olacaktır.

Sadruşşerîa'nın kelâm-tasavvuf birlikteliğine verdiği önemin işaretlerini İmâm Mâtürîdî'de de görmek mümkündür. Bu iki ilim arasındaki sıkı ilişki, Mâtürîdî kelamının önemli akâid metinlerinden birinin sahibi olan Ömer en-Nesefî tarafından da devam ettirilmiştir. Nesefî, on ikiye taksim ettiği tarikatların on birinin Ehl-i sünnet yolundan ayrıldığını, bir fırkanın şer'î şerîf ve tarik-i Muhammedî üzerine olduğunu açıklamıştır. Bu geleneğin önemli âlimlerinden İmâmzâde el-Buhârî de, “Kim Allah'tan sadece kelâm ilmini isterse zındık olur. Kim Allah'tan sadece (ilim olmadan) zühhd (tasavvuf) talep ederse bidat ehli olur. Kim sadece fıkıh talep ederse fâsık olur. Kim hepsini birden talep ederse (zındık, bidat ve fıkıh ehli olmaktan) kurtulur” diyerek kelâm, fıkıh ve tasavvuf ilminin beraberliğine dikkat çekmiştir. Sadruşşerîa'dan sonra Osmanlı'da kelam-tasavvuf birlikteliğini devam ettiren önemli simalardan birisi ise Bahâüddinzâde Muhyiddîn Mehmed Efendi ve *el-Kavlu'l-fasl Şerhu'l-Fıkıh'l-ekber*, isimli eseridir.

¹ Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı

Anahtar kelimeler: Kelam, Tasavvuf, Sadruşşerîa, Ta'dilü'l-ulûm, Mâtürîdî Mezhebi.

İslam Tasavvufunun Hristiyanlık Mistisizmine Etkileri: Raimundus Lullus (ö. 1315) Örneği

Sabri ÇAP²

İslâm diniyle tahrif edilmiş olmasına rağmen Yahudilik ve Hristiyanlık arasında bazı benzerlikler mevcuttur. Tarih boyunca dinler ve kültürler arasında karşılıklı olarak etkileme ve etkilenme söz konusudur. İslâm'ın ilk yıllardan itibaren yayıldığı coğrafya dikkate alınacak olursa bunun büyük bir kısmının Hristiyanlığın hâkim olduğu bölgelerde gerçekleştiği görülecektir.

Müslümanların Avrupa Katolik dünyasıyla münasebetleri Sicilya ve Endülüs'ün fethi ile başlamış, Haçlı seferleriyle devam etmiştir. XII. asırdan itibaren ise Avrupa'da İslâm'a karşı mücadelenin yerini misyonerlik almaya başlamış, bu mücadelenin sürdürülebilmesi için Arapça enstitüleri kurulmuş, İslâm'a dair bazı Arapça eserlerle birlikte Kur'an ilk defa Latince'ye çevrilmiş ve Arapça bilen misyonerler İslâm dünyasına gönderilmiştir. Bu tür faaliyetlerde etkili biri ve İslâm'a dair birçok eserin sahibi olan kişilerden biri de XIV. asrın başlarında ölmüş olan Raimundus Lullus'tur.

Biz bu tebliğimizde İslâm felsefesini ve tasavvufunu çok iyi bilen Raimundus Lullus'un İslâm tasavvufunun Batı Hristiyanlık mistisizmine etkisindeki rolünü ele almayı hedefliyoruz. İyi derecede Arapça bilen ve Gazzâlî'nin *Makâsîdü'l-felâsife*'sini Katalanca'ya çevirmiş olan Raimundus, Gazzâlî ve İbn Arabî gibi mutasavvıflardan da etkilenmiş ve Gazzâlî'nin eserlerinden bazı hadisleri ve tasavvufî hikâyeleri öğrenmiştir. Onun eserlerinde Hasan-ı Basrî, Süfyan es-Sevrî, Rabia-tü'l-Adeviyye, Bâyezîd-i Bistâmî, Ferîdüddin Attar gibi İslâm tasavvufunun önde gelen şahıslarının sözlerini naklettiği belirtilmektedir. Araştırma çerçevesinde bilhassa onun İslâm mutasavvıflarının sözlerini isim vermeksizin eserlerinde kullandığı dile getirilecektir. Bu hu-

² Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, sabricap@hotmail.com

susta başta Annemarie Schimmel'in konuyla ilgili bir makalesi olmak üzere oryantalizmin teşekkül sürecinde önemli bir yeri olan Lullus'un bazı eserleri dikkate alınacaktır. Söz konusu şahıs *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* adlı kitabımızda ise oryantalistik düşünceye etkileri açısından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Gazzâlî, Raimundus Lullus, İslâm, Oryantalizm.

Tarikat ve Kelam Kıskaçına Hapsedilen Tasavvuf: İrfanın Ölümü

Mehmet Mekin MEÇİN³

Bu çalışmanın konusu, “tasavvuf felsefesi” diğer bir ifadeyle “nazarî irfan”dır. Kelam ve fıkıhın zahirî ilkeleriyle taşkınlığı veya aşkınlığı törpülenmeye çalışılan, yasacı zihniyetin dar gömleğinin içerisine sıkıştırılan ve böylece yaratıcı dehasını büyük oranda kaybeden nazarî irfan veya tasavvuf felsefesine dikkat çekmek ve İslam toplumunu terk etmesinin altındaki nedenleri tartışmak çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Şeriatın çerçevesinden taşmama hassasiyetiyle hareket eden tasavvufî tarikatların da etkisiyle batınî derinliğini ve buradan beslenen yaratıcı dehasını büyük oranda yitiren nazarî irfanın içi boşaltılmış tarikat ve meşreplerin zahirî ritüeller silsilesine dönüşen hazin sonucuna vurgu yapmak yine çalışmanın amaçları arasında olacaktır.

İslam âleminde yüzyıllardır silinen nazarî irfanın salt amelî irfana dönüşümü diğer bir ifadeyle tasavvufun felsefeden koparılarak salt saflaşma temrinleriyle sınırlandırılması ve son tahlilde teori ve pratiği birleştiren bilgeliliğin adı olan irfanın tasavvufa indirgenmesinin yarattığı derin boşluk ve çelişkiler ele alınacaktır. Çalışmada Horasan irfanı olarak görülen ve yaşam felsefesi kabul edilen “şühûdî irfan”, İbn Arabî ve öğrencilerine ait nispeten daha kavramsal kabul edilen “vücûdî irfan”, sûfî taşkınlıklara veya şathiyatlara adeta bir tampon olarak görülen “Nakşi gelenek” ve felsefeye adeta düşmanlık besleyen derinlikten yoksun “tarikatlar” gibi başlıklar temellendirilmeye çaba gösterilecektir. Bu çalışma, tasavvufu felsefenin dalları arasına alan

³ Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri

ama aynı zamanda hakikî ve öz bilgiyi tasavvufta göre İbn Seb'in *Büdü'l-Arif* gibi eserlerinde geçen düşünceleri ile desteklenecektir. Son olarak İslam âleminde tasavvuf felsefesinin salt tasavvufa indirgenmesi ve akademik kurumlarda Felsefe ve Din Bilimleri dallarından çıkarılarak Temel İslam Bilimleri dalları arasına alınmasının beraberinde gelen tarikat merkezli mutaassıp kısır döngünün düşünce hayatımız üzerindeki olumsuz yansımaları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İrfan, Tasavvuf, Kelam, Tarikat, İbn Seb'in

Kelâm-Tasavvuf İlişkisinde Yöntem Sorunu

Yunus ERASLAN⁴

İslam düşüncesinin erken dönemlerinden itibaren dini metinler üzerinden yürütülen zahir-batın tartışmaları, kendisini değişik disiplinler üzerinden ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda zahir tarafını fıkıh ve kelâm disiplinleri oluştururken, batın tarafını ise çok genel bir isimlendirmeye tasavvuf oluşturmuştur. Gerek fıkıh gerekse kelâm kendi sistematliğini oluşturmuş disiplinler olarak, belli bir yöntem ve usul çerçevesinde zaman zaman tasavvufi söylem ve uygulamaları kritik ederken sûfî söylem ve uygulamalara bir takım eleştiriler getirmişlerdir. Buna karşın tasavvufi söylem de kelâmî perspektiften bakıldığında kendi söylem ve öğretilerini Ehl-i sünnet düşüncesi doğrultusunda yapılandırarak; aykırı yapılardan kendisini ayırttırma gayreti içerisine girmiştir. Bunun neticesinde tarihi süreçte siyasi iktidarların da desteğiyle kelâm disiplinleriyle tasavvufî yapılar arasında zaman zaman olumlu, zaman zaman da olumsuz etkileşimler gerçekleşmiştir. Nitekim Ehl-i sünnet'in iki ana kolunu oluşturan Hanefî-Mâtürîdî kelâm okulu ile Eş'arî kelâm okulunun tasavvuf ve sufilerle olan ilişkileri bunun en önemli göstergesidir. Şu halde tarihi süreçte ortaya çıkan bu etkileşimlerin doğru bir şekilde tahlil edilebilmesi ve günümüze ışık tutabilmesi açısından bazı hususlara dikkat edilmesi ve kelâm-tasavvuf ilişkisine bu çerçevede bakılması gerekmektedir. Tebliğimizde gerek tarihi süreçte kelâm-tasavvuf ilişkisinde, gerekse günümüz meselele-

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, aslanyunus@hotmail.com

rine kelâm ve tasavvuf disiplinlerinin getirdikleri çözümlerde dikkat edilmesi gereken hususular başlıklar halinde incelenecektir. Bu hususları maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

Başta mütekellimler olmak üzere zahir âlimlerinin tasavvufla ilgili birinci problematiği tasavvufun menşei meselesidir. Tasavvufla ilgili olarak bir başka eleştiri ve itham noktası da, onun Şii/Bâtınî öğretiden kaynaklandığı iddiasıdır. Kelâm-tasavvuf ilişkisinde dikkat edilmesi gereken bir başka mesele de bizzat epistemolojileriyle ilgilidir. Bu konuda mütekellim ve sufilerin akli ve kalbi bilgiye bakış açıları ve bu bilgi çeşitlerini kullanım alanlarının sınırlarının tespit edilmesi değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yöntem, tasavvuf, kelâm, Şii/Bâtınîlik, bilgi.

ELEŖTİRİ

14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Reddiye Geleneği

Hammet ARSLAN¹

İslam düşünce tarihinde reddiye, bir düşünceyi ve öğretiyi çürütme için kaleme alınan eleştirel yazılar olarak tanımlanmaktadır. İslam'ın ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süre içerisinde Müslüman alimlerin Yahudi ve Hristiyan inanış ve uygulamalarına yönelik eleştirileri oldukça zengin ve geniş bir literatür meydana getirmiştir. Reddiyeler İslam düşüncesinin tarihsel gelişim seyri açısından oldukça önemlidir. Çünkü reddiyelerin yazılma sebebi ve reddiyelerde işlenen konular hiç şüphesiz ki İslam düşüncesinin anlaşılmasına katkı sağlar. Reddiye türü eserler, İslam âlimlerinin bakış açısının öğrenilmesinin yanı sıra onların ortaya koyduğu eleştirilere delil teşkil eden hususların öğrenilmesi bağlamında önem arz etmektedir.

İslam reddiye geleneğine katkı sağlayan birçok âlim vardır. Biz burada 14. ve 15. yüzyılda kaleme alınmış üç eser üzerinden reddiye geleneğini ortaya koymaya çalışacağız. Bu eserlerden ilki, polemik tarihi açısından önemli yere sahip bir alim olan İbn Teymiyye (ö.1327) tarafından yazılmış el-Cevâbu's-Sahih'tir. Yazar bu eserde Sayda piskoposu Pavlus'a nisbet edilen altı bölümlü bir risaleyi eleştirmektedir. Bu reddiyenin özellikle Hristiyanlığın inanç ve uygulamalarına yönelik eleştirileri ortaya koyması açısından önemli olduğu söylenebilir. Ele alacağımız ikinci eser, İbn Kayyum el-Cevziyye (ö.1350) tarafından kaleme alınmış olan Kitâbu Hidâyeti'l-Hayârâ'dır. Yazar bu eserinde İslam'a muhalif olan bütün düşünce sistemlerini eleştirmektedir. Hz. Muhammed'in müjdelanmesi ve İncillerdeki tenakuzlara dikkat çekmesi açısından önemlidir. Değineceğimiz üçüncü eser ise, 'Abdullah b. Abdillah et-Tercüman (ö.1420) tarafından yazılan Tuhfetü'l-Erî-

¹ Doç. Dr., MSKÜ İslami İlimler Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, hammetarslan@mu.edu.tr

b'dir. Yazarın daha önceden bir Hristiyan olması yazılan reddiyenin önemini göstermektedir. Yazar kendinden önceki reddiyelerde sadece akli deliller kullanılmasını bir eksiklik olarak görür ve Hristiyanlığa yönelik eleştirilerini dokuz başlık altında sıralar.

Biz bu bildirimizde 14. ve 15. yüzyıldaki reddiyelerin (i) nerede, nasıl ve hangi ortamlarda yazdıklarını, (ii) planlarını ve içeriğini, (iii) reddiyelerde ele alınan başlıca tartışma konularını (iv) eserlerde ortaya konulan delillerin geçerliliğini ortaya koymaya gayret sarf edeceğiz. Böylece, 14. ve 15. yüzyılda yaşamış üç İslam âliminin reddiye yazış amaç ve üslubunu anlamaya yönelik ipuçları elde edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Reddiye, Eleştiri, el-Cevâbu's-Sahih, Kitâbu Hidâyeti'l-Hayârâ, Tuhfetü'l-Erîb

Memlûk Kahiresi'nde Kelâmın Gücü: Muhyiddin Ömer el-İsfahânî'nin Felsefe Eleştirisi

Tuna TUNAGÖZ²

Bu çalışmada, Memlûk felsefi kelâmının meçhul siması Muhyiddin Ömer b. Hızır b. Ömer el-İsfahânî'nin (727/1327'de hayatta) felsefe eleştirisi konu edilmiştir.

İsfahânî'nin yaşam öyküsüne dair elimizde yeterli bilgi yoktur. Geç tarihli bir-iki tabakât kaynağı, müellifin mevcut dört eserinin elyazmalarının iç kapak sayfaları ve metinlerin girişindeki ithaf ifadeleri tatmin etmekten uzak birkaç veri sunmaktadır. Bunları, takriben 650-730/1250-1330 yılları arasında hayatta olması, Bahri (Türk) Memlûk iktidarında Kahire'de ikamet etmesi, Şâfiî-Eş'arî olması ve beş kelâmî eser telif etmesi şeklinde sıralamak mümkündür.

İsfahânî'nin felsefi kelâmının muhtevası, tek bir amaca odaklanan fakat kapsamı bakımından birbirinden ayrılan dört eser içerisinde açığa çıkar. Amaç, hakikatin İslâm'ın tekelinde olduğunu, diğer dinlerin ve düşünce tarihinin yanılgılar yığına karşılık geldiğini ispat etmektir.

² Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı. E-posta: ttunagoz@cu.edu.tr. Bu bildiri metni, daha önce yayımlanan bir çalışmada dayanmaktadır: Tunagöz, Tuna, *Filozofların Âcizliği: Ömer el-İsfahânî'nin Felsefe Eleştirisi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Külliyyatının kronolojik olarak birinci, üçüncü ve dördüncü eserleri; yani *el-Kavâidü'l-Bedriyye fî akâidi'l-beriyye* (İnsanların İnançları Hakkında Bedreddin'e Sunulan Esaslar), *Kitâbü Mesâliki'n-nazar fî mesâliki'l-beşer* (İnsanoğlunun İzlediği Yollar Üzerine Farklı Değerlendirmeler Kitabı) ve *Kitâbü Dekâiki'n-nazar fî hakâiki'l-beşer* (İnsanoğlunun Hakikat İddiaları Hakkında Titiz Değerlendirmeler Kitabı) bu genel hedefin tüm alt başlıklarıyla ilgilenmiş; döneminin dinlerini ve düşünce sistemlerini yargılayıcı biçimde tahlil etmiş ve değerlendirmiştir. Bu eserler, dinleri ve düşünce sistemlerini hakikate yakınlık uzaklık bağlamında şu şekilde sıralamaktadır: (1) Müslümanlar; diğerleri olarak (2) Hristiyanlar, (3) Yahudiler, (4) Mecûsîler, (5) Sâbiiler, (6) Filozoflar, (7) Dehriler ve (8) Sofistler.

Mevcut eserlerinin kronolojisinde ikinci sırada yer alan *Kitâbü Ta'cizi'l-mûsta'ciz* (Üstün Olduğunu Sananın Âcizliğini Ortaya Koyan Kitap) ise, diğer eserlerdeki gruplardan yalnızca birisi olan 'filozoflar-la'; özelde İbn Sinâ felsefesiyle ilgilenmiştir. İsfahânî'nin bu eserinde odaklandığı meseleler, mahiyet-varlık ilişkisi; insan nefsinin temel özellikleri; cisimlerin yapıtaşları; ilâhî zat-sıfat ilişkisi ve Tanrı-evren ilişkisidir. Onun bu meselelere ilişkin görüşleri ana hatlarıyla şöyledir: Tanrı dâhil her mevcudun mahiyeti ve varlığı aynıdır. Evrendeki şeyler madde ve suretten değil, atomlardan ve onlara eklenen arazlardan oluşmuştur. Nefs her bir beden için sonradan var edilmiş, sonlu bir cevherdir; öldükten sonra bedenle birleşecek ve her ikisi ödül veya cezayı birlikte tadacaktır. Tanrı'nın zatından ayrı hakiki sıfatları vardır. Evren, Tanrı'nın iradesi ile zaman olarak O'nun varlığından sonra yaratılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhyiddin Ömer el-İsfahânî, İslam Felsefesi, Kelâm, Kelâm-Felsefe İlişkisi, Memlûkler.

Felsefe-Kelam Etkileşimi Bağlamında İbn Teymiyye'nin Fahreddin Er-Râzî Eleştirisi

Mehmet Fatih ARSLAN³

Bu çalışmanın temel meselesi İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) ilâhî

³ Arş Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

sıfatlar bağlamında Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) eleştirisidir. İbn Teymiyye çeşitli eserlerinde Râzî'nin Eş'arî sıfatlar teorisini dönüştürerek felsefi haline getirdiğini iddia etmektedir. Ona göre er-Râzî gerek sıfatların kendinde hakiki anlamını inkâr ederek gerekse felsefi argümanlara başvurup uzak teviller yapmak suretiyle ilahi sıfatları tamamen felsefi bir forma taşımıştır. Bâhusus, sıfatların mânâlar ve nispetler olduğunu iddia etmek suretiyle sıfatların ontolojik statüsünü felsefi bakış açısıyla uyumlu hale getirmiştir. Dolayısıyla Râzî eliyle Eş'arî sıfatlar teorisi tamamen felsefi bir karakter kazanarak Ehl-i sünnet çizgisinden çıkmıştır. Bu çalışmanın temel iddiası ise İbn Teymiyye'nin Râzî hakkındaki eleştirilerinin kısmen doğru olmakla birlikte eksik olduğudur. Özellikle ilâhî sıfatların felsefi argümanlar ve felsefi kavramlar üzerinden tartışılması Râzî ile yerleşik hale gelmesine rağmen ilâhî sıfatların felsefi teoriler yoluyla güncellenmesi Taftazânî'nin (ö. 792/1390) eserlerinde gerçekleşmiştir.